

ਟਿੱਪਣੀ

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਟਾਈਮ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਦਾਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਅਤੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਬੜਾ ਭਿੰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਪਿੱਛੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਭੋਜਨ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਤੱਕ ਨਾਲ ਵੀ ਦੰਗ ਅਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਓਗੇ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਖੇ ਵਰਤਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਇਕ ਰਹੱਸ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇੰਝ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਪੂਰਵ ਵਿਗਿਆਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ -

- * ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੁਗੋਲ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਦਿਆ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- * ਇਹ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਲਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੁੰਜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- * ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਉਭਰੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅੱਜਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੇ।

0.1 ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਆਪ ਹੀ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਹਨ -

- * ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ
- * ਭੁਗੋਲ
- * ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਟਿੱਪਣੀ

* ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ

* ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕੋਰਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਡਿਊਲ ਅਤੇ ਯੂਨਿਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਂਗੇ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜਿਉਂ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਜ਼ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੱਕ ਵਿਗਸਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂਗੇ ਵੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀਆਂ ਮੇਲਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀਆਂ ਮੇਲਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੇਹਤਰ ਸਮਝ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

0.2 ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਇਕ ਵਿੱਦਿਅਕ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖ ਹੈ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਵਲ ਵੀ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੁਗੋਲ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ।

ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਯਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਲਈ ਲਗਾਉ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉੱਚਤਮ ਡਿਗਰੀ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. (ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਫਿਲਾਸਫੀ) ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਡੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਗਿਆਨ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਡੋਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਅਤੇ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਦਾ ਹੈ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ।

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

0.2.1 ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ

ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਕੀਕੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹਕੀਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਿੱਠਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਿੱਠਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਜਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੇਖੋ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਅਚਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ? ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣੋਗੇ। ਇਸ ਰਾਹ ਨੂੰ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰ ਲਓ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਓ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਰਚ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗੇ।

ਆਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ?

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸੀਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਮਝ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਸੀਂ ਮੁਰਦਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਾਡੇ ਅਤੀਤ ਕੋਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨਾਂ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਬੇਹਤਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਸੀਂ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਹਾਂ। ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਕਸਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਵਿੱਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੀਏ।

ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ - ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਪਦਾਰਥਕ ਰਹਿੰਦ-ਬੁਝਦ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ, ਕਬਰਾਂ, ਉਜਾੜ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਸਮਾਰਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੁਰਾਤਤਵੇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਰੋਤ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਖੁਦਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨਜੇਦੜੇ, ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਥਾਂਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਖੁਦਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬੜੀ ਰੌਚਕ ਤਾਜ਼ਾਤਰੀਨ ਖੋਜ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ ਨੇੜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਵਾਰਕਾ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਤਾਜ਼ਾ ਖੁਦਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਕਰੋ।

ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਲਲੇਖ, ਸਤੰਬਰ, ਧਾਰ ਪੱਤਰੇ, ਸਿੱਕੇ, ਮੁਹਰਾਂ, ਸਮਾਰਕ, ਸੰਦ, ਭਾਂਡੇ, ਖਿੱਡੋਣੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਕਿਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾ-ਚਿੱਤਰ, ਬੁੱਤ ਕਲਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਆਦਿ ਸਾਨੂੰ ਖਾਸ ਦੌਰਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਗਹਿਆਲੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰੋ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਉ ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗਹਿ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰੋ ਇਹ ਕਿਸ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਸਰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅੱਜ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਰਕਿਐਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਏ.ਐ.ਆਈ.) ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਏ.ਐਸ.ਆਈ. ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ 23 ਸਰਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਕੋਲ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵੇਤਾਵਾਂ, ਨਿਗਰਾਨਾਂ, ਪੁਰਾਲੇਖ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਵੈਂਬਾਸਾਈਟ ਡਬਲਿਊ ਡਬਲਿਊ ਡਾਟ ਐਸਆਈ ਡਾਟ ਨਿੱਕ ਡਾਟ ਇਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰੋ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 0.1

- ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਲਈ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦਿਉ।
- ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਫਰਕ ਦੱਸੋ।
- ਪੰਜ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਥਾਵਾਂ ਪਤਾ ਕਰੋ।

0.2.2 ਭੁਗੋਲ

ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭੁਗੋਲ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੁਗੋਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿੱਤਰ, ਲੋਕਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਭੁਗੋਲ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (ਮਨੁੱਖੀ ਭੁਗੋਲ) ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (ਭੌਤਿਕ ਭੁਗੋਲ) ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭੁਗੋਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀਆਂ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੁਗੋਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭੁਗੋਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ, ਤੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਅੱਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ ਸੀ। ਇਹ ਭੁਗੋਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ। ਹਿਮ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਚਰਗਾਹਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਹਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਘਾਹ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨ, ਬੱਕਰੀ, ਭੇਡ ਅਤੇ ਨੀਲ ਗਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਬੜੇ ਤੌਜ਼ ਭੱਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਕੱਢੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇੰਡੋ-ਗੰਗਾ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਜਾਉ ਮੈਦਾਨ ਹੈ? ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਪੀਣ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਆਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਮੀਨ ਮੌਰਿਆਂ, ਗੁਪਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣੀ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿਉਂ? ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪਾਠ-4 ਵਿਚ ਜਾਣੋਗੇ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 0.1

ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਵੇਂ ਆਗਰਾ, ਨਾਸਿਕ, ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਕੋਲਕਾਤਾ ਵੱਡੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦਿਉ।

0.2.3 ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੂ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕੀ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਜੋ ਇਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜੋ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਇਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਰਾਜਾ/ਰਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਭਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਚਲਨ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਆਮ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਜ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਰਥਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖੇਗੇ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਖਾਵਾਂ ਹਨ।

0.2.4. ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਸੋਸਿਅਲੋਜੀ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਸੋਸ਼ਿਊਲੋਗੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਸਾਥੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਸਲ, ਵਰਗ, ਲਿੰਗ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਮਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸ ਢੰਗ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੱਲਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

0.2.5 ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰੀਏ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਕਿਫਾਇਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰ ਸਕੋ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਈ ਬਜਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਬੇਹਤਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਜਟ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਧਨ ਬਾਰੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਸਾਮੂਹਾ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬੱਧ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਰੌੜਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹਕੀਕੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰੋ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਆਪਣਾ ਘਰੇਲੂ ਬਜਟ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਸਾਰਣੀ ਬਣਾਉਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਡੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਤਰ ਆਉ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਪਰਤੀਏ। ਕਦਮ ਦਰ ਕਦਮ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ? ਪਰ ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ

ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਬਣੇ। ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਹੀ ਰੋਚਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ, ਯਾਨੀ ਮਨੁੱਖ, ਬੜੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦਾ ਜੈਵਿਕ ਨਾ ਹੋਮੇ ਸੇਪੀਅਨਜ਼ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਮੇ ਸੇਪੀਅਨਜ਼ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੁਂਗੇ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 0.2

1. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਭੁਗੋਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ?
2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਘਟਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।
3. ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
4. ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
5. ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

0.3 ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਜੀਵ ਕਰੀਬ 20 ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਉਹ ਬਣ ਮਾਣਸਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਮੇ ਸੇਪੀਅਨਜ਼ ਕਿਹਾ। ਲਾਤੀਨੀ ਵਿਚ ਸਿਆਣੇ ਮਨੁੱਖ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਵੇਂ ਵਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਠਾਹਰ ਲਈ ਮਕਾਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਈਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ? ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਾਢ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਕਾਡੀ ਸਮਝ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਬਣੇ ਹਨ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬੜੀ ਹੋਰਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੰਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਅੱਜਾਰਾਂ, ਹਥਿਆਰਾਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ, ਗੁਫਾ ਠਾਹਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਚਟਾਨਾਂ, ਸਤੰਭਾਂ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

0.31. ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਜੀਵਨ : ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ

ਕਦੀਮੀ ਮਨੁੱਖਾ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚੋਂ ਭੋਜਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਸਮਾਜਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਥ ਲਈ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਅੱਜਾਰ ਵੀ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਹਰੇਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਜਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਪੱਥਰ ਵਰਤੇ ਜੋ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬੇਹਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਹਤਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਸਨ :

ਟਿੱਪਣੀ

(1) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ - ਪਰਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ (500,000 ਈ.ਪੁ. - 10,000 ਈ. ਪੁ.)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵੇਲੇ (ਪਰਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ) ਮਨੁੱਖ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਢੀਆਂ ਵਿਚ, ਤਰਜੀਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀਆਂ। ਕੰਢੀ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠਾਹਰ ਲਈ ਗੁਫਾਵਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਠਾਹਰ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਭਾਲੂਆਂ ਨੂੰ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ? ਜ਼ਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਕਦੀਮੀ ਲੋੜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਐਂਖਾਂ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਜੀਵਨ ਜੀਂਦੇ ਸਨ।

ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਕਦੀਮੀ ਮਨੁੱਖ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਸਕ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸੁਕਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ, ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਕਬਾਇਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕਦੀਮੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਕੇ ਕਲਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲੀ ਸੰਚਾ ਅਤੇ ਰੋਂਡੀਅਰ, ਦੇ ਕਲਾ ਚਿੱਤਰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਿੰਬੇਟਕਾ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਐਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਭਣਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਰੀਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਮ ਹੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਭਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਵੇ।

ਚਿੱਤਰ 0.1 ਭਿੰਬੇਟਕਾ ਗੁਫਾ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਿੰਬੇਟਕਾ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੇਸਨ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਿ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਭਿੰਬੇਟਕਾ ਦੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਪੈੜਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਹ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕੁਝ ਠਾਹਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ 100,000 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਿੰਬੇਟਕਾ ਚਟਾਨ ਠਾਹਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੁਝ ਚਟਾਨ ਕਲਾ ਚਿੱਤਰ ਕਰੀਬ 30,000 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ।

ਪਰਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਮਤ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਰਾਮਦੇਹ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਦਫ਼ਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਗਰਜਣਾ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਡਿਪਣ ਵਰਗੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੰਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਗਰਜਣਾ ਅਤੇ ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਐਨੇ ਸਿਆਣੇ ਸਨ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਚੱਲਦੇ ਸਨ? ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਆਇਆ। ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਪਸ਼ਚ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪਰਿਵਰਤਰਨੀ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2) ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ-ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ (10,000 ਈ. ਪੁ.-8,000 ਈ.ਪੁ.)

ਆਉ ਆਪਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਐਨੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚਕਮਕ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਏ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਿੰਗਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਚਿੰਗਾਰੀ ਕੁਝ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਡਿੱਗੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਜਾਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜ਼ਹੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅੱਗ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਲਦੀ ਰੱਖਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚਾਨਣ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਗ ਤੇ ਪਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਨਰਮ ਅਤੇ ਸੁਆਦਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਰਮੀ ਦੇ ਕੇ ਠੰਢੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੱਘਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਸਿਆਲ ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਸੇਕ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਿੱਘਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰੁਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਇਹ ਰਾਤੇ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਗਈ। ਸਾਫ਼ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਲਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਚੰਭਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੱਗ ਅਚਰਜ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਈ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਗਤੀਵਿਧੀ 0.2

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਜਿੱਥੇ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਲ ਦੀ ਠੰਢੀ ਰਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ। ਚੇਤੇ ਕਰੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਿੱਧਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕੇ ਲਿਖੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਿੱਧਾ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਐੱਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿਲੇ ਐੱਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਪਾਸ਼ਾਣੀ ਐੱਜ਼ਾਰ (ਮਾਈਕ੍ਰੋਲਿਥਸ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਤਿੱਥੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੰਭਾਵੀ ਸਨ। ਬਰਮੇ, ਖੁਰਚਣੇ, ਤੀਰ, ਕੁੰਡੀਆਂ, ਤੀਰ ਦੀ ਅਣੀ ਅਤੇ ਹਬੌੜਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਐੱਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਹਬੌੜੇ, ਗੰਡਾਸੇ ਅਤੇ ਦਸਤੀ ਕੁਹਾੜੇ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਛੋਟੇ ਰੁੱਖ ਵੱਡੇ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਭੋਜਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਲਈ ਨਿੱਕੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਕੂ ਵਰਗੇ ਤਿੱਥੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿੱਕੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਘੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐੱਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਕੰਢੀ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿਲੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਰ ਤੁਸੀਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਓ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਚੋ ਜਾਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਸਰਚ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਐੱਜ਼ਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 0.2 ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁਗੀ ਚਕਮਕ ਦੇ ਹਥਿਆਰ

3) ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ (8,000 ਈ.ਪੂ.-4,000 ਈ.ਪੂ.)

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਚੁਗਾਵੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਕ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੱਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਸ਼ਚ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ? ਇਹ ਐਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਦੀ

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਖੋਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਹਾਦਸਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਬੀਜ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪੌਦੇ ਉੱਗ ਆਏ ਹੋਣ। ਇਹ ਪੌਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭੋਜਨ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਆਪੂਰਤੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬੀਜ ਬੀਜਣੇ ਅਤੇ ਕੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਬੀਜੇਦ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭਰਪੂਰ ਭੋਜਨ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤ ਸਰੋਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਧੇ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਕੰਪਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਿਯਮਿਤ ਥਾਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸੀ।

ਕਰੀਬ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਪਸੂ ਵੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਅਨਾਜ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਭੂਸਾ ਪਸੂਆਂ ਲਈ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੁੱਤਾ ਪਹਿਲਾ ਜਾਨਵਰ ਸੀ ਜੋ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਮਗਰੋਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਪਯੋਗਾਂ ਲਈ ਬੱਕਰੀਆਂ, ਪਸੂ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਸ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਲਈ। ਉਹ ਪਹਿਰਾਵੇ ਲਈ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਉੱਨ ਅਤੇ ਖੱਲ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਨਿਤ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਭੋਜਨ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਮਾਸ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦਿੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਂ ਜਿਹੜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਗਾਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੱਜੋਂ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਭੈਅ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੱਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਆਰਾਮਦੇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੇਹਤਰ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸੰਦ ਹੋਣੇ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਹਾੜਾ ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਵੱਡਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਸਖ਼ਤ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਛਿੱਲਿਆ ਅਤੇ ਰਗਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵਿਚ ਠੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ ਲਈ ਦਾਤਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਸੰਦਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਕੱਟਣ ਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸੰਦ ਬਾਗਬਾਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਪਹੀਆਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਹ ਮੰਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਪੁਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਚਰਖੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਕੱਤ ਕੇ ਧਾਗਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਘੁਮਾਰ ਦੇ ਚੱਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘੁਮਾਰ ਦੇ ਚੱਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਾਂਡੇ ਛਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ

ਟਿੱਪਣੀ

ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿੱਪੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਂਡੇ ਭਿੰਨ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਹੀਏ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਰਤੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਗੱਡੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਪਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 03. ਉੱਤਰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗੀ ਭਾਂਡੇ

ਗਤੀਵਿਧੀ 0.3

ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵੱਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਤੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਪਣੀ ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਕਰੋ। ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤੋਂ :

ਅੱਗ, ਅੱਜ਼ਾਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਮਿਸ਼ਨਰਿਤ ਖੇਤੀ, ਪਹੀਆਂ, ਧਰਮ, ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 0.3ਓ

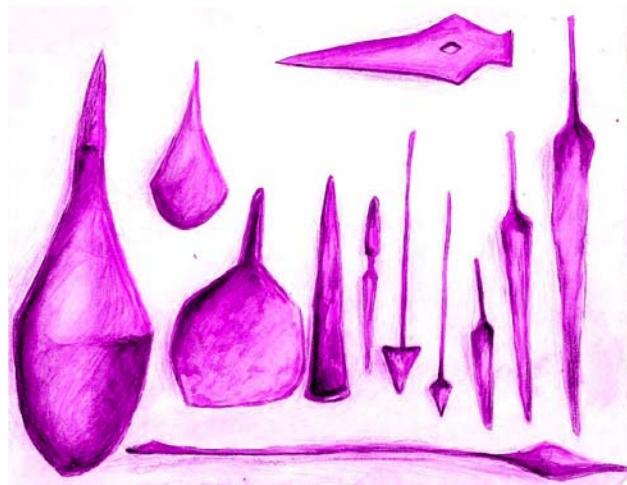
- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?
- ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅੱਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਫਰਕ ਲਿਖੋ।
- ਉੱਤਰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਹੀਏ ਦੀ ਖੋਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਲਈ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ।

0.3.2 ਧਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ : ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ

ਮਨੁੱਖ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂਬਾ ਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਲੱਭ ਲਈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੀ ਤਹਾਨੂੰ ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ? ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਭੱਠੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂਬਾ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੇਕ ਨਾਲ ਪੰਘਰਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 0.4 ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਾਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰ

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕਾਂਸੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂਬੇ ਨੂੰ ਜਿਸਤ, ਟੀਨ ਅਤੇ ਸੀਸੇ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਂਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਧਾਤ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅੱਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਥਰ ਦੇ ਅੱਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਧਾਤ ਦੇ ਛੁਰੇ ਤੇ ਕੁਹਾੜੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜਮੀਨ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਮਨੁੱਖ ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਟੋਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਪਠਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਇਸ ਇਲਕੇ ਦੇ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਣ।

0.3.3 ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਮਿਸ਼ਨਰਿਤ ਖੇਤੀ, ਅੱਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਹੀਏ ਦੀ ਖੋਜ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਮੂਹ ਇਕੱਠੇ ਵੱਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ, ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਗੂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਗੂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚਲਾ ਵੱਡੇਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਗੂ ਬਸਤੀ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਗੂ ਸਾਲਸ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਬਸਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਨਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਭਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੀ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿੱਥੇ 2500 ਈ. ਪੁ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਏ? ਇਹ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਸੀ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੜੱਪਾ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ) ਦੀ ਲੱਭਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਧ-ਸਰਸਵਤੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਕਿਹਣ ਲੱਗੇ)।

ਟਿੱਪਣੀ

ਧਰਮ - ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣੇ ਦਾ ਭੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭੈਅ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ। ਧਰਤੀ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ-ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਭੇਜਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੁਰਜ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿੱਧ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਢਾਰਸ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੰਨ, ਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਲੀਆਂ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉੱਥੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬਲੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੌਤ ਇਕ ਸਫਰ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰਤਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਲਈ ਕਬਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕਣ ਲੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਗਾਲਿੱਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸਫਰ ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਵਿਛੜੀ ਰੂਹ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ? ਅਸਲ ਵਿਚ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ।

0.3.4 ਲੋਹ ਯੁੱਗ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਚੇ

ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਤਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਅੱਜਾਰ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਮਗਰੋਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਧਾਰ ਲੱਭ ਲਈ, ਜੋ ਅੱਜਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। ਤਾਂਬਾ, ਕਾਂਸੀ ਅਤੇ ਲੋਹ ਇਸੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਸਨ।

ਲੋਹ ਦੀ ਖੋਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅੱਜਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੇ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਹੰਦਣਸਾਰ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ, ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਿਤ ਧਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ ਜੋ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੱਤਲ ਮਿਸ਼ਨਿਤ ਧਾਰੂ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸਪਾਤ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਹੋਰ ਮਗਰੋਂ ਆਪੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗੀ ਪਦਾਰਥ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਲਾਸਟਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੱਜਾਰ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਵਾਧੇ ਹਨ। ਐਪਰ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉੱਤੇ ਨਕਾਰਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀਮਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਬੈਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੈਵ ਅਪਵਰਤਨੀ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਯੁੱਗ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਿੰਨ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਗਤੀਵਿਧੀ 0.4

ਕੁੱਝ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਖਤ ਲਿਖੋ। ਅੱਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 0.3ਆ

1. ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤਾਂਬਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ?
2. ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਜੀਣ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ?
4. ਲੋਹੇ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ।

0.4 ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ

ਉਕਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਿਆਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੈੜ ਦੱਬ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖੋਜਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹਨ ਯਾਨੀ ਪਹੀਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।

1. **ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਪੜਾਅ** - ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਦੀਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਭੋਜਨ ਲਈ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਯੁੱਗ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਖਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਆਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ, ਘੀ ਅਤੇ ਪਨੀਰ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹਲਕਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਜੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਰਾਂਦਾਂ ਉਜਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਸਾਰਾ ਘਾਹ ਚੁਗ ਛੱਡਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਚਰਾਂਦਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ।

2. **ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ (ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ)** : ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਟਿਕ ਕੇ ਜੀਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬੀਅ ਬੀਜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੌਦੇ ਉਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਗਾਉਣ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

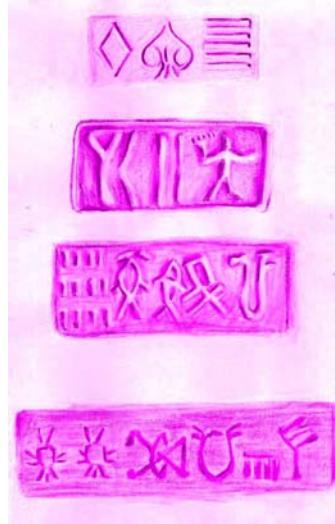

ਟਿੱਪਣੀ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪੜਾਣ

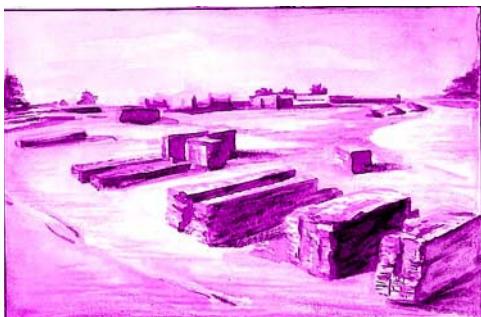
ਦੇ ਯੋਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਥਾਈ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਲੈ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਪੜਾਅ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- 3. ਨਗਰੀ ਜੀਵਨ (ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ)** ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਭੋਜਨ ਚਗਾਵੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਹੁਣ ਹਰੇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ। ਜਿਹੜੇ ਬੁਨਕਰ ਘੁਮਾਰ ਜਾਂ ਤਰਖਾਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਕੁੱਝ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਕੋਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਬਕਾਕਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਾਸਲ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਕੁਸ਼ਲ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੱਕ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਲੱਭ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਰਾਮਦੇਹ ਜੀਵਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਗੀਰੀ ਵਰਗੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਆਪਣਾ ਫਾਲਤੂ ਅਨਾਜ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਲੋਹਾ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਕ੍ਰਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਲਿਖਤ ਦੀ ਕਾਢ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਗਾਂਹਮੁਖੀ ਪੁਲਾਂਘ ਸੀ। ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਢੂਜੀ ਤੱਕ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਿਖਤ ਦੀ ਲੋੜ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਚਿੱਤਰ 0.5 ਹੱਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ

4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ - ਮਗਰੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਾਲਤੂ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਭੰਡਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਬੁਡ ਤੁਰਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਵਧੇਰੇ ਸਜਾਵਟੀ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਉੱਚ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਲੱਭੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇੜੇ ਰੋਪੜ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਨੇੜੇ ਲੋਬਲ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕਾਲੀਬੰਗਾਂ ਵਿਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਪਲਬਧ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਗ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਕੋਣਾਂ ਤੇ ਕੱਟਦੇ ਸਨ, ਮਲ ਨਿਕਾਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।

ਚਿੱਤਰ 0.6 ਲੋਬਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਖੰਡਰ

ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਜੀ ਆਈ। ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਆਰਾਮਦੇਹ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਲਾਸੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਨਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਫ਼ਤਰ, ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬੇਹਤਰੀ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਾਮਦੇਹ ਬਲਕਿ ਅਰਥਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜਾਂ, ਕਾਢਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਰਗੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਸਾਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 0.4

- ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਦੋ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ।
- ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੋਜਨ ਲਈ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅੱਜ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਸੀ?
- ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ?
- ਲਿਖਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ?

ਟਿੱਪਣੀ

0.5 ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਅਤੇ ਰੋਬੋਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਵਿਗਸ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਵਿਗਸੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਵੈ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕੀਏ।

ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਡਿਊਲਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਂਗੇ ਜੋ ਇਸ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਆਉਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਾਂਗੇ ਅਤੇ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੇਠਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੰਭਾਵੀ ਹੱਲ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

- ਕ) ਗੁਰਬਤ ਅਤੇ ਭੁੱਖ
- ਖ) ਦੱਲਤ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਵੰਡ
- ਗ) ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਅਪਰੁਜ਼ਗਾਰੀ
- ਘ) ਸਮਾਂਤਰ ਅਰਥਚਾਰਾ, ਟੈਕਸ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਧਨ
- ਙ) ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ
- ਚ) ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਨਿਘਾਰ
- ਛ) ਦੇਸ਼ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਘਾਟ
- ਜ) ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ : ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੱਖਪਾਤ, ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧ, ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਾਲ-ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ, ਦੇਹ ਵਪਾਰ, ਵੇਸਵਾਗਿਰੀ
- ਝ) ਹਿੰਸਾ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ, ਨਕਸਲਵਾਦ
- ਝ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇੱਕਜੁਟਤਾ ਲਈ ਅਡਿੱਕੇ : ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਧਰਮ-ਵਾਦ, ਜਾਤਵਾਦ, ਫਿਰਕੂਵਾਦ

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਕਨ 0.5

1. ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਨਹੀਂ।
2. ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਵੇਂ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ‘ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ’। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * ਇਹ ਸਮਝ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- * ਇਤਿਹਾਸ ਖੁਦ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- * ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪਦਾਰਥਕ ਰਹਿੰਦ-ਖੁੱਹਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ, ਕਬਰਾਂ, ਉਜਾੜ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਸਮਾਰਕਾਂ ਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭੁਗੋਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਚਿੱਤਰਾਂ, ਲੋਕਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।
- * ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- * ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸ ਢੰਗ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਛਾਂਟਦੇ ਹਨ।
- * ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੋਜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਦੋੜੇ, ਗੰਡਾਸੇ ਅਤੇ ਦਸਤੀ ਕੁਹਾੜੇ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਰੁੱਖ ਕੱਟਦੇ ਸਨ, ਜਾਨਵਰ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਾਮਦੇਹ ਸਫਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਐੱਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਖਾਧ ਪਦਾਰਥ ਰੱਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐੱਜ਼ਾਰ ਹੋਰ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾ ਲਏ।
- * ਉੱਤਰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਆਰਾਮਦੇਹ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਪਹੀਏ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਿਓਨਿਜ਼ਮ ਖੇਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵੱਸ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧੀਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਬਦਾਂ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਹਨ? ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਲਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
3. ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ?
4. ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ?
5. ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ਜੋ ਤਾਂਬਾ-ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ।

6. ਅੱਗ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ?
7. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੱਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
8. ਇਕ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬੜੇ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ? ਕਿਉਂ?
9. ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਧਾਰ ਅਤੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਘਾਟੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਕਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

0.1

1. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੁਗੋਲ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ।
2. ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਝ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨ ਪਦਾਰਥ ਰਹਿੰਦ-ਖੂਹਦ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਸਿੱਕੇ, ਸਮਾਰਕ, ਮੁਹਰਾਂ ਅਤੇ ਖੇਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ।
5. ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹਨਜੋਦੜੇ, ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ, ਦਵਾਰਕਾ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ।

0.2

1. ਕਿਸੇ ਖੱਤੇ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਤ ਲੱਛਣ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਆਤਾ ਲਈ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਘਾਟੀ?
2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸ ਢੰਗ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ, ਖਪਤ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਛਾਂਟਦੇ ਹਨ।
5. ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਲਕੇ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰ ਸਮਝ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

0.3 ਉ

1. ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੋਜਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ।
2. ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਐੱਜ਼ਾਰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

3. ਪਹੀਏ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰਿਤ ਖੇਤੀ ਦੀ ਖੋਜ
4. ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਅਤੇ ਘੁਮਾਰ ਦੇ ਚੱਕ ਲਈ

0.3 ਅ

1. ਧਾਤ ਦੇ ਔਜਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ। ਧਾਤ ਦੇ ਛੁਰੇ ਅਤੇ ਕੁਹਾੜੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜਮੀਨ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਈ ਗਈ।
2. ਅੱਗ ਪਹੀਏ ਅਤੇ ਧਾਤ ਦੀ ਖੋਜ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਚਲਨ, ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਰਹੇ।
3. ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਸਾਂਝੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਵਪਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ।
4. ਸਾਮਾਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਚਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਧੀ।

0.4

1. ਭਾਗ 1.3 ਅਤੇ 1.4 ਦੇਖੋ।
2. ਜੀਵਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰੇ ਆਨੰਦ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।
3. ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ।
4. ਲੰਮੀ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਆਦਿ ਰੱਖਣ ਲਈ।

0.5

1. ਲੜਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ।
2. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਭਾਉਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵਾਧਿਆਂ ਅਤੇ ਘਾਟਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਵਾਬ ਲਿਖੋ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾਓ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੋ ਜਾਂ ਸੜਕ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਓ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਖੋਗੇ ਜਿੱਥੇ ਧਾਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਤ ਤੱਬਾ, ਕਾਂਸੀ, ਲੋਹਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਿਵੇਂ ਇਸਪਾਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਪਾਤ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰ, ਹੱਡੀ ਤੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਅੱਜਾਰ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣੇ ਸਿੱਖੋ। ਉਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨਾ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਟਿਕ ਕੇ ਜਿਊਣ ਲੱਗੇ। ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਾਤ ਯੁੱਗ-ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ, ਚੀਨ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਉੱਨਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਉੱਭਰੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਯੂਨਾਨ, ਰੋਮ ਅਤੇ ਫਾਰਸ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਹ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਕੀ ਇਹ ਅੰਚੰਭਾਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਐਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਖੋਗੇ। ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਪਾਤ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਫੇਰ, ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਕੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਬੜਾ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ? ਆਉ ਆਪਣਾ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਜਾਣੀਏ ਕਿ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕੀ, ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸੱਭਿਆ ਲੋਕਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਗਸੇ ਹਨ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ :

- * ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ-ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਈ, ਚੀਨੀ, ਮਿਸਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੋ,

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

- * ਲੋਹ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ-ਯੂਨਾਨੀ, ਰੋਮੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ-ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕੋ,
- * ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਆਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰ ਸਕੋ।

1.1 ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ

ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਧਾਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਧਾਤ ਤਾਂਬਾ ਸੀ। ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲਕੋਲਿਬਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਂਸੀ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਟੀਨ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਧਾਤ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੱਥਰ, ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਲੋਕ ਜਾਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਇੱਟਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਪਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਧੁੱਪੇ ਸੁਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਗਰ-ਆਧਾਰਤ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਉੱਭਰੀਆਂ। ਇਹ ਨਗਰ ਵਪਾਰ, ਵਣਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖਾਂ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੁਂਗੇ, ਯਾਨੀ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ, ਮਿਸਰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ।

1.1.1 ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਈ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਨਦੀਆਂ ਟਿਗਰਿਸ ਅਤੇ ਯੁਫਰੋਟਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਧਰਤੀ ਸੀਜੇ ਹੁਣ ਅਜੋਕੇ ਇਗਾਕ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜਮੀਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਭੋਜਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਭਰਪੂਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਲੁਹਾਰ, ਘੁਮਾਰ, ਰਾਜ, ਜੁਲਾਹੇ ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਵੇਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ। ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਗੱਡੇ, ਬੱਘੀਆਂ, ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਤਰਣ ਸੀ। ਉਹ ਫਾਨੇ ਵਰਗੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਫਾਨਾ-ਨੁਮਾ ਲਿਪੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਰਗੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀ, ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਣਜਕਾਰ, ਆਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਜਰਖੇਜ਼ੀ ਆਦਿ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

	3200 BCE	3000 BCE	2400 BCE	1000 BCE
sag 'head'				
gin 'to walk'				
su 'hand'				
še 'barley'				
ninda 'bread'				
a 'water'				
ud 'day'				
musen 'bird'				

ਚਿੱਤਰ 1.1 ਫਾਨਾ-ਨਮਾ ਲਿਪੀ

1.1.2 ਮਿਸਰੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਨੀਲ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਭਿਆਤਾ ਉੱਭਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਜਰਖੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰਾਊਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਨਗਰ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੰਦਿਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ-ਲਿਪੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਵਣਜਕਾਰ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ। ਮਿਸਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਫਰਾਊਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਾਰਕ ਉਸਾਰੇ-ਪਿਰਾਮਿਡ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਿਸਰੀ ਬਾਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਰਾਮਿਡਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮੁਰਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮੀਆਂ ਬਣਾਏ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਮਕਬਰਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 1.2 ਚਿੱਤਰ-ਲਿਪੀ

1.1.3 ਚੀਨੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਚੀਨੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਉੱਤਰੀ ਚੀਨ ਵਿਚ ਹਵਾਂਗ ਹੋ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਉੱਭਰੀ। ਪਹਿਲੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਾਕਮ ਸੰਗ ਸਨ (1523 ਈ.ਪੂ. ਤੋਂ 1122 ਈ.ਪੂ.) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਚੀਨੀ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਦਸਤਕਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ, ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।

ਸੰਗ ਰਾਜਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਜੋਉਆਂ ਨੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲੇ ਅਤੇ ਫਸੀਲਬੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਏ। ਜੋਉਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਲੋਹਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

221 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਚੀਨ ਵਿਚ ਚਿਨ ਹਾਕਮ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਂਝੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਬੱਟੇ ਤੇ ਮਾਪ ਵਰਤਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹੀ ਉਹ ਹਾਕਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੀਵਾਰ ਬਣਾਈ?

ਚਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਾਨ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ 220 ਈ. ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਚੀਨੀ ਵਪਾਰੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਫਾਰਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿਲਕ ਰੂਟ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ।

ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਪੁਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਖਿਆਂ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਪੁਜਾ ਬੜੀ ਆਮ ਸੀ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਕਨਫਿਊਸ਼ੀਅਸ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਠੀਕ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬਾਦ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਚਰਿੱਤਰ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 1.1

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਉੱਭਰੀਆਂ? ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ ਜੋ ਕੁਝ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਭਰੇ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ, ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫ਼ਲ ਬਣਾਇਆ।

1.2 ਭਾਰਤ : ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵੀ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਗਵਾਂਦੀ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਆਤਾ ਉਦੇਂ ਲੱਭੀ ਗਈ ਜਦੋਂ 1920ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ ਹੜੱਪਾ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ), ਮੋਹਨਜੋਦੜੇ (ਸਿੰਧ), ਲੋਥਲ (ਗੁਜਰਾਤ), ਕਾਲੀਬੰਗਾ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਰੋਪੜ (ਪੰਜਾਬ), ਬਨਵਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ (ਹਰਿਆਣਾ) ਅਤੇ ਚੇਲਵੀਰਾ (ਗੁਜਰਾਤ)।

1.2.1 ਨਗਰ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ

ਇਸ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਛਣ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਲੂ ਨਗਰ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਿਆਣ੍ਹ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਸੀ। ਲੋਕ ਵਧੀਆ ਯੋਜਨਾਬੰਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫਸੀਲਬੰਦ ਗੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਢੂਜੀ ਨੂੰ ਸਮਕੋਣਾਂ ਤੇ ਕੱਟਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦੋ-ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਖੂਹ, ਹਮਾਮ, ਪਰਨਾਲੇ ਅਤੇ ਮਲ ਨਿਕਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੋਹਨਜੋਦੜੇ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਹੁ-ਸਤੰਭੀ ਹਾਲ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਛਣ ਮਹਾਂਹਮਾਂ ਹੈ (180 ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ, 23 ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਅਤੇ 8 ਫੁੱਟ ਫੂੰਘਾ ਸੀ। ਹੜੱਪਾ ਦਾ ਮਹਾਂ ਅਨਾਜ ਘਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਫਾਲਤੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਇਥੇ ਭੰਡਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1.2.2 ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰਾ

ਲੋਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਸੂ ਪਾਲਣ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਰਾਈ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਮੂੰਗਫਲੀ ਸਨ। ਲੋਥਲ ਅਤੇ ਰੰਗਪੁਰ ਵਿਚ ਚੌਲਾਂ ਦਾ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਲੀਬੰਗਾ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਲਾਈਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਕਟਾਈ ਲਈ ਦਾਤਰੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਚਲਨ ਸੀ। ਕਪਾਹ ਇਕ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ। ਗਾਵਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ, ਭੇਡਾਂ, ਸਾਨ੍ਹਾਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ, ਊਠਾਂ ਅਤੇ ਗਧਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜਾਨਵਰ ਪਾਲ੍ਹੂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਅਨਾਜ, ਮੱਛੀ, ਮਾਸ, ਢੁੱਧ, ਆਂਡੇ ਅਤੇ ਫਲ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਬਣੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਸੰਖ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਾਰ, ਜੁਲਹੇ, ਰਾਜ, ਤਰਖਾਣ, ਲੁਹਾਰ, ਸੁਨਿਆਰ, ਬੁੱਤ ਘਾੜੇ, ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ, ਇੱਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਥਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਨਾਲ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਦਰਾਮਦਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨਾ, ਟੀਨ, ਤਾਂਬਾ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਸਨ। ਬਰਾਮਦਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦ, ਸੂਤੀ ਵਸਤਾਂ, ਭਾਂਡੇ, ਗਹਿਣੇ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹੜੱਪਾ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵਣਜ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

1.2.3 ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਤੜੇ ਲੱਭੇ ਹਨ। ਮੋਹਨਜੋਦੜੇ ਵਿਖੇ ਇਕ ਨਰ ਦੇਵ ਵੀ ਲੱਭਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇਵਤਾ (ਪਸੂਪਤੀ) ਦਾ ਹੀ ਆਦਿ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਯੋਗੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਇਕ ਮੁਹਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਪਲ।

1.2.4 ਤਕਨੀਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ, ਬੱਟਿਆਂ ਤੇ ਮਾਪਾਂ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਉਹ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ ਹੈ।

1.2.5 ਪਤਨ

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪਤਨ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਸਨ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਆਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ੍ਹਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੁੱਕਣ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ੀ ਘਟਣ, ਲੱਕੜ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਖਪਤ ਕਾਰਨ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ, ਭੁਚਾਲਾਂ, ਬੜੇ ਘੱਟ ਮੀਂਹ, ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਵਿਚ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਪਤਨ ਦਾ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਾਲ ਤੱਕ ਅਲੋਪ ਰਿਹਾ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1.1

1. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :
  - ਕ) ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ..... ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
  - ਖ) ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ..... ਹੈ।
  - ਗ) ਹੜੱਪਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ..... ਨਾਲ ਸੀ।
2. ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰ ਕਿਹੜੀ ਸੀ।
3. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਈ ਸੱਭਿਆਤਾ ਸਥਿਤ ਸੀ।
4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੜੱਪਾ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

1.3 ਲੋਹ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਲੋਹ ਯੁੱਗ ਕਰੀਬ 3000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਕਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬੜਾ ਸਸਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਅੌਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਜਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ।

ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਪਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਾਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗਜ਼ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਕਿਸਤੀਆਂ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਹੇ ਤੇ ਕਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚਾਦਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਪਾਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਜੰਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੰਬੀਆਂ, ਭਾਰੀ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਖੜਗਾਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਢਾਲਾਂ, ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਲੋਹ ਯੁੱਗ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੀ ਕਾਲ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਚਿੱਤਰ-ਲਿਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਸਰ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਤੇ ਚੀਨ ਦੀ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਲੋਹ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਸਨ ਮਿਸਰ, ਰੋਮ, ਫਾਰਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤ। ਉਹ ਪਿਛੀਆਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤ ਸਨ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹੋ।

1.3.1 ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਭਿਆਤਾ 2000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਉੱਭਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਨਗਰ-ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਵਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਐਕਰੋਪੋਲੀਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਕਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏਥਨਜ਼ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾਂ ਸਨ। ਏਥਨਜ਼ ਧਨੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆ ਸੀ। ਏਥੀਨੀਆਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਦਾਸ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਪਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜਮਹੁਰੀ ਕਿਸਮ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਜਮਹੁਰੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਬਾਦ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਸਪਾਰਟਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀਬ ਇਕ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਹਰੇਕ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦਾ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਪਾਰਟਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਚੀਜ਼ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਏਥਨਜ਼ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਡੇਰੀਅਸ 1 ਅਤੇ ਜੇਰੇਕਸਿਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਫਾਰਸੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਲਈ ਰਲ ਕੇ ਲੜਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਯੂਨਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੇਰੀਕਲੀਜ਼ ਅਧੀਨ ਏਥਨਜ਼ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਪਰ ਏਥਨਜ਼ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਜੰਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਲੋਪੋਨੋਸਿਅਨ ਜੰਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੀ 27 ਸਾਲ ਚੱਲੀ, ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਏਥਨਜ਼ ਦੀ ਹਾਰ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ? ਉਹ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਬੁਡਕਲਾ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਸਨ। ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੂਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਬੜੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰੋਡੋਟਸ ਅਤੇ ਬੁਸੀਡਾਈਡਜ਼ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ। ਆਰਕੋਮਿਡੀਜ਼. ਅਰਿਸਟਾਰਕਸ ਅਤੇ ਡੇਮੋਕਰਾਈਟਸ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਏਸ਼ੀਲਸ, ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਅਤੇ ਅਰਿਸਟੋਫੇਨਜ਼ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਨ। ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਹਾਂਕਾਵਾਂ-ਇਲੀਅਡ ਅਤੇ ਉਡਿੱਸੀ-ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ।

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਖਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਮਾਊਂਟ ਉਲਿੰਪਸ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਲੰਪਿਕ ਖੇਡਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 776 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਹਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਦ ਉਲੰਪੀਆ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਐਥਲੈਟਿਕ ਈਵੈਂਟਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੀਅਸ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗੂਰ, ਆਂਵਲੇ ਤੇ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਲੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਮੈਕਡੋਨੀਆ ਦਾ ਅਲਾਕਜ਼ਾਂਡਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਵਜੋਂ ਬਿਹਤਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਫੌਜ ਲੈਕੇ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੀਰੀਆਂ, ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ, ਮਿਸਰ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਫਤਹਿ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੜ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ, ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

1.3.2 ਰੋਮਨ ਸੱਭਿਆਤਾ

510 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਰੋਮ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਣਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਟਾਈਬਰ ਨਦੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਗਣਰਾਜ ਤੇ ਸੀਨੇਟ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੀਨੇਟਰਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

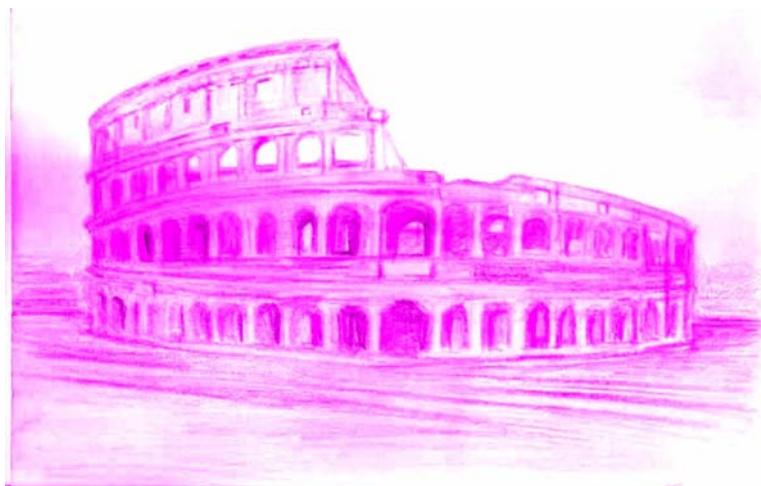

ਟਿੱਪਣੀ

ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਦੋ ਕੌਨਸਲਜ਼ ਚੁਣਦੇ ਸਨ। 200ਈ.ਪੂ. ਤੱਕ ਰੋਮ ਇਟਲੀ ਦੀ ਮੋਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਮੈਡੇਟਰੇਨੀਅਨ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਬੋਜ ਵਰਗੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ—ਪੈਟਰੀਸੀਅਨ (ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ), ਪਲੇ ਬੀਏਨਜ਼ (ਆਮ ਲੋਕ) ਅਤੇ ਦਾਸ। ਰੋਮਨ ਅਰਥਚਾਰਾ ਦਾਸ ਮਜਦੂਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਧਨੀ ਰੋਮਨ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਗਲੇਡੀਅਟਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਦਾਸਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰੋਮ ਵਿਚ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵੀ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 74ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਸਪਾਰਟਾਕਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਰੋਮ ਗਣਰਾਜ ਸੀ ਪਰ ਤਕੜੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਗੂ ਸੱਤਾ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਗੂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। 44ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਸੀਜ਼ਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਂਗਸਟੇਸ ਸੀਜ਼ਰ ਰੋਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਤਿੰਨ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ—ਯੂਰਪ, ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫਰੀਕਾ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮਹਾਨ ਪੈਂਗਬਰ ਜੀਸਸ ਕਰਾਈਟਸ ਆਂਗਸਟੇਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਉਹ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬੈਬਲਹੇਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਹਰੋਂ ਕਰਾਈਸਟ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾਏ। ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਵੇਲੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਗੱਲ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੋਮਨ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਅਪਣਾ ਲਈ। ਹਮਾਮਾਂ, ਮੰਦੀਰਾਂ, ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਥਿੱਏਟਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨਗਰ ਉਸਾਰੇ ਗਏ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਰਾਮਦੇਹ ਫਾਰਮਹਾਊਸ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਹਾਕਮ ਜੇਤੂ ਪਰੇਡਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਐਂਡੀਓਇਟਰਾਂ ਤੇ ਅਖਾਡਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਆਮ ਮਨੋਰੰਜਨ ਗਲੇਡੀਏਟਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਰੱਬ ਦੌੜਾਂ ਅਤੇ ਥਿੱਏਟਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਚਿੱਤਰ 1.4 ਰੋਮਨ ਕੋਲੋਸੀਅਮ/ਐਂਡੀਓਇਟਰ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹਰੇਕ ਦਾ ਹਾਕਮ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਕੰਮਕਾਰ ਦੇਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰੋਮਨ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੜਕਾ ਬਲ ਲੀਜ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਲੀਜ਼ਨ ਵਿਚ 5000 ਫੌਜੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਾਤੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਫੌਜ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

395 ਈ. ਤੱਕ, ਬਿਹਤਰ ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦੋ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਈਜ਼ੈਨਟੀਅਮ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਲਾ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸਾ 476 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਰਬੇਰੀਅਨ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਕੱਨਸਟੈਂਸ ਨੇ ਬਾਈਜ਼ੈਨਟੀਅਮ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਕੱਨਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪੂਰਵੀ ਆੱਰਬੋਡੋਕਸ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਗ੍ਰਿਹ ਅਤੇ ਬਾਈਜ਼ੈਨਟਾਈਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 1.2

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਗਲੈਡੀਏਟਰਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚੰਗਾ ਲੰਗਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੇ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਤ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਗੇ? ਕਰੀਬ 50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।

1.3.3 ਫਾਰਸੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਲੋਹ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਫਾਰਸ (ਆਪੁਨਿਕ ਇਰਾਨ) ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮੁਦਾਇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੀਡਜ਼ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੂਰਵੀ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੀਡਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਉਸਾਰਿਆ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਇਰਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੀਡਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਰਾਜਾ ਸਾਇਰੱਸ ਨੇ 550 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਫਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁੱਟ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਬੇਬੀਲੋਨ, ਐਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਡੇਰੀਐਸ-1 ਫਾਸ ਦਾ ਮਹਾਨਤਮ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਐਕੇਮੇਨੀਅਨ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਡੀਟਰੋਨੀਅਨ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 518 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਰਸੀਪੋਲਿਸ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਫਾਰਸੀ ਕਲਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੌਸੇਨਾ ਵੀ ਬਣਾਈ।

ਫਾਰਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਇਕ ਸਤਰਾਪ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਚੰਗੇ ਫੌਜੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਘੁੜਸਵਾਰ ਅਤੇ ਨੌਸੇਨਾ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ 331 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਫਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਤਾ ਪਾਰਬੀਅਨ ਅਤੇ ਸੱਸਾਨੀਅਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅਖੀਰ 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਇੰਡੋ ਆਰੀਅਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਫਾਰਸੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ, ਆਕਾਸ਼ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਗਨੀ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ, ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜ਼ੋਰੋਐਸਟਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰੋਐਸਟਰੀਅਨਿਜ਼ਮ ਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹੂਰ-ਮਜਦ, ਸੁਰਗ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਉਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ੋਰੋਐਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਚੰਗਿਆਈ (ਰੋਸ਼ਨੀ) ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ (ਹਨੇਰਾ) ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਫਾਰਸੀਆਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਜ਼ੋੜ-ਅਵੇਸਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1.2

- ਉਹ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰ ਦੱਸੋ ਜਿੱਥੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਐੱਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਯੂਨਾਨ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- ਉਸ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਤੇ ਰੋਮ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।
- ਹੇਠਲੇ ਵਾਕ ਪੂਰੇ ਕਰੋ :
  - ਕਾਨਸਟਾਂਟੀਨੋਪਲ ..... ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।
  - ਫਾਰਸੀ ਰਾਜਾ ..... ਨੇ ਫਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕੀਤਾ।
  - ਇੰਡੋ-ਆਰੀਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫਾਰਸੀ ..... ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1.4 ਭਾਰਤ : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨਵੇਂ ਪੜਾਅ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜੋ 1500 ਈ.ਪੂ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਰਿਆ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਰੀਬ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਾਧੇ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਬਰਾਬਰ ਅਰਸੇ ਦੇ ਦੋ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-ਮੁੱਢਲਾ ਵੈਦਿਕ ਅਰਸਾ ਅਤੇ ਪਿਛਲਾ ਵੈਦਿਕ ਅਰਸਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਵੇਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ? ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਿਗ ਵੇਦ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਵੇਦ ਸੀ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਬਾਰੇ, ਜਦੋਂ ਵੈਦਿਕ ਕਬੀਲੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਸਮੇਤ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਕੋਲਬਹੁਤਾ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰੇ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਲੋਕ ਖਾਨਾਬਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥਚਾਰਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਡਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਨਿਰਬਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਪਸੂ-ਪਾਲਣ ਸੀ। ਘੋੜੇ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤ ਥੇਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ, ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਿਤੀਆਂ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਜਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੋਦੋ ਲੋਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪਿਛਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਿਛਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਤਤਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਯਾਨੀ ਤਿੰਨ ਵੇਦ—ਸਾਮ ਵੇਦ, ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰ ਵੇਦ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਉੱਤੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ, ਆਰਿਅੰਕਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਡ ਗ੍ਰੇ ਵੇਅਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੀ.ਜੀ. ਡਬਲਿਊ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਰੀਆ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਦਾਮੀ ਇੰਡੋ-ਗੰਗਾਈ ਦੋਆਬ ਅਤੇ ਅਪਰ ਗੰਗਾ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਉੱਭਰੇ : ਕਾਸੀ, ਕੋਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ। ਹੁਣ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਲ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਬਿਆਰ ਅਤੇ ਅੰਜਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਲਿਆ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਨਸ਼ਵਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਦਰ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਬਤਨ ਕਮੀ ਆਈ। ਹੁਣ ਬਲੀਆਂ ਨੇ ਬੜਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਪਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ, ਨਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਬਲੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 1.3

ਹੇਠਲੇ ਪੈਰ੍ਕੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਉ:

ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨ (ਰਿਗ ਵੇਦ 112 ਤੋਂ ਚੁੱਕੀ ਲਿਖਤ)

ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਵਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਰਖਾਣ/ਤਕਸਣ ਤਿੜੀ ਚੀਜ਼ (ਲੱਕੜ, ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਲਈ) ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਦ/ਭਿਸਜ ਫੱਟੜ ਨੂੰ (ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ)। ਮਿਸਤਰੀ/ਕਰਮਾਰਾ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਉਪਰ ਵਿਹਾਏ ਪਦਿਆਂ ਨਾਲ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ, ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਇਕ ਕਵੀ/ਕਾਰੂ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਵੈਦ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਦਾਣੇ ਪੀਸਦੀ ਹੈ।

1. ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।
2. ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?
3. ਕੀ ਕਿੱਤੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਹਨ? ਕਿਉਂ ਜਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?
4. ਅੱਗਤਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ?

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

1.4.1 ਪਿੱਛਲ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ

6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ ਉਭਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਪਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 16 ਰਾਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗ, ਮਗਧ, ਵੱਜੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕੋਸ਼ਾਲ ਮੱਲਾ, ਪੰਚਾਲ, ਵਤਸ, ਅਵੰਤੀ, ਕੰਬੋਜ, ਗੰਧਾਰ ਅੱਸਕ, ਛੇਦੀ, ਮਤਸਯ ਅਤੇ ਸੁਰਾਸੇਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਗਧ, ਕੋਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪਸਾਰ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਖੇਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਇਕ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਬਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਭਰੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁੱਗ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉੱਥਾਨ ਹੋਇਆ।

1.4.2 ਬੁੱਧ ਧਰਮ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ 563ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਲੁੰਬਿਨੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਜੋ ਭਾਰਤ-ਨੇਪਾਲ ਸੀਮਾ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਸ਼ਾਕਯਾ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੁਧੀਧਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। 29 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੋਤਮ ਘਰੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੋਧ ਗਯਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬੋਧ (ਗਿਆਨ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਰਾਣਸੀ ਨੇੜੇ ਸੋਮਨਾਥ ਵਿਖੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਤਯ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ :

- 1) ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ।
- 2) ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਡ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ।
- 3) ਜੇ ਡ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਿੱਤ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- 4) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ-
- ਕ) ਠੀਕ ਯਾਦਾਸ਼ਤ   ਖ) ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ   ਗ) ਠੀਕ ਬੋਲਣਾ   ਘ) ਠੀਕ ਕਿਰਿਆ
- ਛ) ਠੀਕ ਨਿਰਬਾਹ   ਚ) ਠੀਕ ਯਤਨ   ਛ) ਠੀਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ   ਜ) ਠੀਕ ਸਾਧਨਾ

ਬੁੱਧ ਨੇ ਵਿਚਲਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ-ਅੱਤ ਦੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਤ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਵਿਖੇ 80 ਸਾਲ (483 ਈ. ਪੂ.)

1.4.3 ਜੈਨ ਧਰਮ

ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਬੰਕਾਰ ਰਿਸ਼ਭਨਾਥ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਇਸ ਪੰਥ ਦਾ 24ਵਾਂ ਤੀਰਬੰਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ 23ਵਾਂ ਸੀ। ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ 540 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨੇੜੇ ਕੁੰਦਗ੍ਰਾਮ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜਾਤਰਿਕ ਕਸ਼ਤਰੀ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਮਹਾਂਵੀਰ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 468 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨੇੜੇ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਰਬਉਂਚ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵੀ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਵੈਕਿਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ -

- 1) ਅਹਿੰਸਾ   2) ਸੱਚਾਈ   3) ਚੋਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ   4) ਮੋਹ ਨਾ ਰੱਖਣਾ   5) ਬ੍ਰਾਹਮਚਰਿਆ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤ੍ਰਿ-ਰਤਨ ਹਨ -

- ਕ) ਸਾਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ   ਖ) ਸਾਮਯਕ ਗਿਆਨ   ਗ) ਸਾਮਯਕ ਚਰਿਤ

ਗਤੀਵਿਧੀ 1.4

ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰੋ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅੱਜ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ।

1.5 ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ (322 ਈ.ਪੂ.-184 ਈ.ਪੂ.)

ਸੋਲਾਂ ਮਹਾਂਜਨਪਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਮਗਧ ਸੀ ਜੋ ਬਿੰਬੀਸਾਰ, ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪਦਮਨੰਦ ਵਰਗੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਫੈਲਿਆ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨੇ 322 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਨੰਦ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੰਗਾਈ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਨੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤੇ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਲਗਾਤਾਰ ਅਮਲ ਨਾਲ ਉਹ ਕਰੀਬ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨੇ 327 ਈ.ਪੂ. ਤੋਂ 297 ਈ.ਪੂ. ਤੱਕ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਭਦਰਬਾਹੂ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਉਸ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮੈਸੂਰ ਨੇੜੇ ਸਰਾਵਣਾ ਬੇਲਗੋਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਿੰਦੂਸਾਰ (297 ਈ.ਪੂ.-272 ਈ.ਪੂ.) ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਘਾਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਡੈਕਨ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਮੌਰੀਆ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਮੈਸੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਲਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਹਾਕਮ ਐਂਟਿਉਕਸ-1 ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਸਨ। ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਭਰਾ-ਘਾਤੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ (272 ਈ.ਪੂ.-236 ਈ.ਪੂ.) ਜੇਤੂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ 260 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚਲੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਿੰਗ ਜੰਗ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ 13 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬੜਾ ਉਦਾਰ ਹਾਕਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਦਿਆਲਤਾ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਉਸੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਉੱਕਰੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

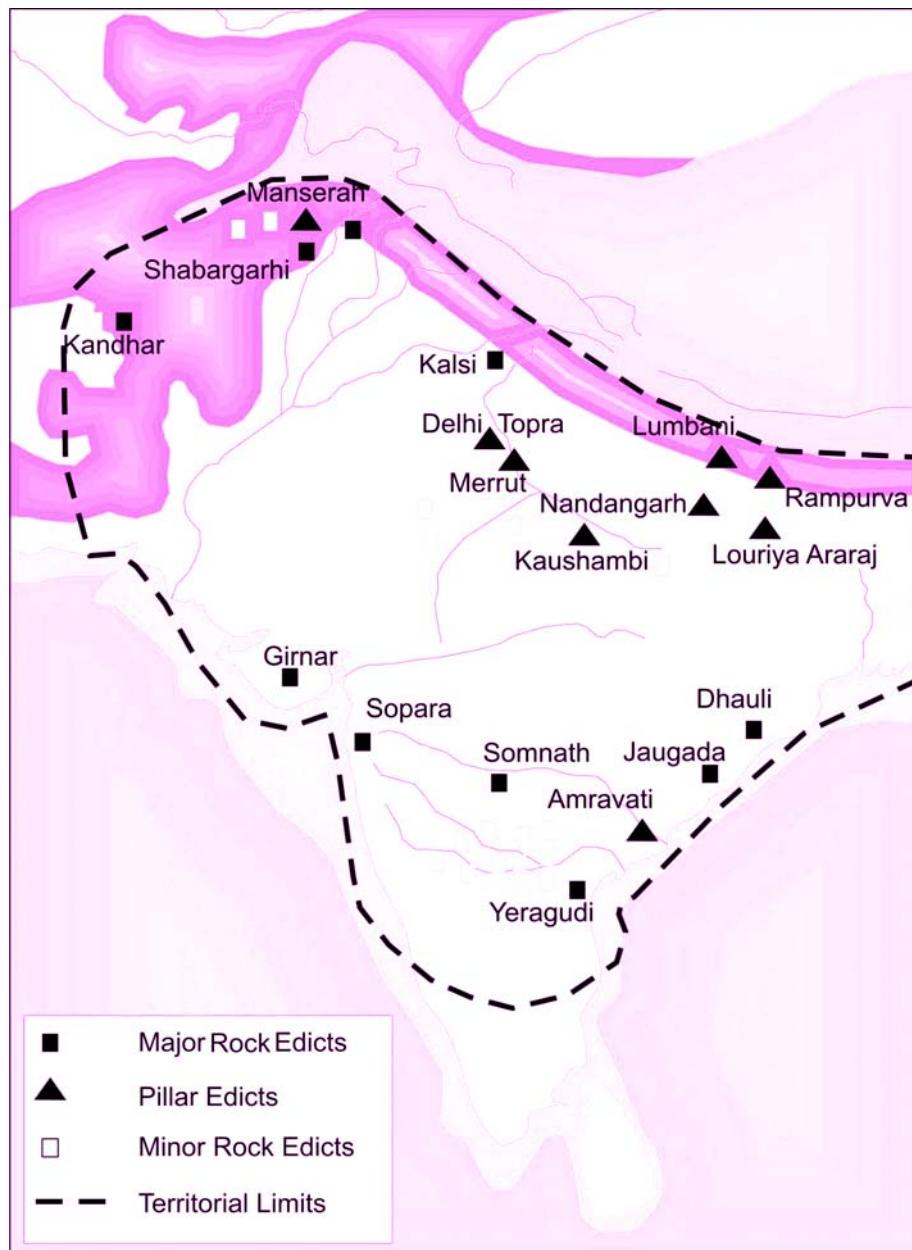
ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਲੇਖ ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੋਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਖੇਤ੍ਰ-ਖੇਤ੍ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਵੀ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੌਰੀਆ ਵੱਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਬਿਹਦਰਥ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 1.4 ਅਸੋਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਫਰਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ

1.6 ਸੰਗਮ ਕਾਲ (300 ਈ.ਪੂ.-200 ਈ.ਪੂ.)

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਸੰਗਮ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਬਦ ਸੰਗਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਦਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਜੋ ਮਦੁਰਾਈ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਆਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਮਿਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਤੋਲਕੱਪਿਆਮ, ਏਟੁਟੋਗਾਇ, ਪੱਟੁ-ਪੱਟੁ, ਅਠਾਰਾਂ ਛੋਟੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹਾਂਕਾਵਿ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

(ਸ਼ਿਲੱਪਾਡੀਕਰਮ, ਮਾਨੀਮੇਕਾਲਾਇ ਅਤੇ ਸਿਵਾਗਾ ਸਿੰਦਮਨੀ)। ਸੰਗਮ ਕਾਲ ਮੌਟੇ ਤੌਰ ਤੇ 300 ਈ.ਪੂ. ਤੋਂ 200 ਈ. ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਂਡਿਆ ਰਾਜ ਕਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਚੋਲਾ ਅਤੇ ਚੇਰਾ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਪਾਂਡਿਆ ਰਾਜ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੱਖਣੀ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਮਦੁਰਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਚੇਰਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕੇਰਲਾ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਨ।

1.7 ਕੁਸ਼ਾਨ ਕਾਲ

ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬੈਕਟੇਰੀਅਨ ਯੂਨਾਨੀ, ਸ਼ੱਕ, ਪਾਰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਯੂ-ਚੀਂ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਕਮ ਕੁਜ਼ਲਾ ਕਦਫੀਸੇਸ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੀਮਾ ਕਦਫੀਸੇਸ ਸੀ।

ਕੁਸ਼ਾਨ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਹਾਨਤਮ ਹਾਕਮ ਕਨਿਸ਼ਕ ਸੀ, ਜੋ ਵੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਇੰਡੋ-ਗੰਗਾਈ ਮੈਦਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਗਰ, ਯਾਰਖੰਡ ਅਤੇ ਖੋਤਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਪੱਕਾ ਬੋਧੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਚੀਨ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ। ਉਹ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਪੁਰਾਜ਼ਾਪੁਰਾ (ਪੇਸ਼ਾਵਰ) ਉਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਕ, ਹੁਵਿਸ਼ਕ, ਕਨਿਸ਼ਕ-2 ਅਤੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਨ। ਵਾਸੁਦੇਵ ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਮਹਾਨ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਛੇ ਤੀ ਹੀ ਖੇਤੂ-ਖੇਤੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਅਨਿਸ਼ਤਿਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਗਈ ਜੋ ਕਰੀਬ ਇਕ ਸਦੀ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ।

1.8 ਗੁਪਤ ਕਾਲ (310ਈ.ਪੂ.-550 ਈ.ਪੂ.)

ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਦੁਚਿੱਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਫੁੱਟ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕਜੁੱਟਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੁਪਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਫਾਹਿਯਾਨ (4ਵੀਂ-5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਬੜੀ ਹੀ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਪਤ ਸੀ। ਪਰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-1 (319-355 ਈ.), ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਧਿਰਾਜ ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਅਹਿਮ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹਰੀਸੇਨ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ, ਜੋ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਸਤੰਬਰ ਲੇਖ ਵੱਜੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਜੇਤੂ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਵੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਦਰਗੁਪਤ-2 (380-415 ਈ.) ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਜਿਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਹਾਕਮਾਂ ਉੱਤੇ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ। ਉਸ ਦੀ ਪੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤੀ ਵਕਤਕ ਹਾਕਮ ਰੁਦਰਸੇਨ-2 ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ-2 ਦਾ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ-1 (415-455ਈ.) ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਕੰਦਰਗੁਪਤ (455-467 ਈ.) ਬਣਿਆਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੁੰਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਪਛਾੜੇ। ਸਕੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (ਪੁਰੁਗੁਪਤ, ਬੁੱਧਾਗੁਪਤ, ਨਰਸਿਮਹਾਗੁਪਤ) ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਗਵਰਨਰ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਗ੍ਰਾਮੀਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਬੜੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

1.8.1 ਪਿੱਛਲ ਗੁਪਤ ਕਾਲ (55ਈ.-750ਈ.)

ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚਲੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਦੁਚਿੱਤੀ ਅਤੇ ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਦਾ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁੰਨ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹੋਰ ਰਾਜਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਮਗਧ ਦੇ ਪਿੱਛਲ ਗੁਪਤ, ਕਨੌਜ ਦੇ ਮੌਖਾਰੀ, ਥਾਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟੀਆਭੂਤੀ ਅਤੇ ਵੱਲਭੀ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਕ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਦਾਮੀ ਦੇ ਚਾਲੁਕਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਚੀ ਦੇ ਪਲੱਵ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਕੇਸਿਨ-2 (609-94ਈ.) ਅਤੇ ਨਰਸਿਮਹਾਵਰਧਨ-1 (630-668ਈ.) ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚਾਲੁਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪੱਲਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨਤਮ ਹਾਕਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁੜ ਸਾਮਰਾਜ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਕਲੋਤਰਾਧਿਨਾਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਏਕਤਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਹਰਸ਼ ਨੇ ਕਾਂਬਰੀ ਅਤੇ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬਾਣਭੱਟ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਚੀਨੀ ਵਿਦਵਾਨ-ਯਾਤਰੀ ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਹਰਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਸ਼ਾਂਕ ਹਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਫੜੀ। ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਈ ਮਿਸ਼ਨਿਤ ਅਤੇ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਉੱਭਰੀਆਂ। ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਅਛੂਤਾਂ ਅਤੇ ਛੇਕੇ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ। ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ, ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਚਲਨ ਸੀ।

1.9 ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਤਾ : ਇਕ ਝਾਤ

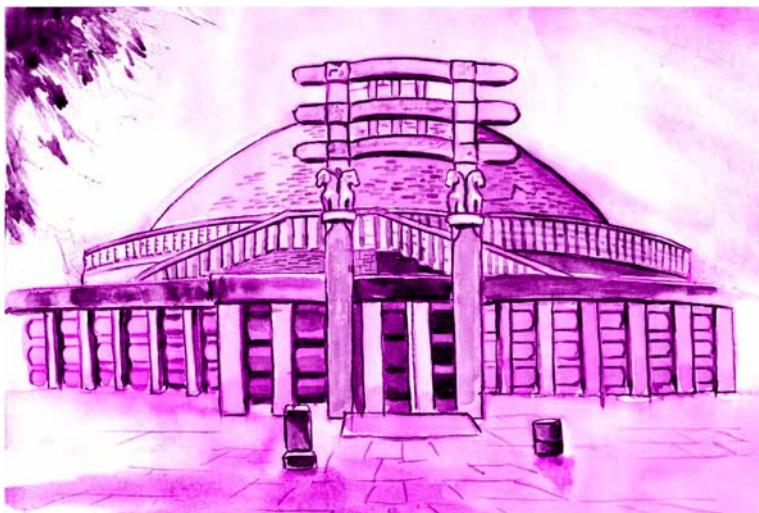
ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜੀ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

ਗਣਿਤ, ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਾਰੂ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਭੱਟ ਅਤੇ ਵਰਾਹਮਿਹਿਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਚਰਕ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੁਤਰ ਮਹਾਨ ਵੈਦ ਸਨ। ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ। ਸਿਫਰ ਅਤੇ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਕਲਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਰਸਾਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸੰਤੰਬ, ਅੰਜੰਤਾ ਤੇ ਏਲੋਰਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਿਰ, ਸਾਂਚੀ ਦਾ ਉੱਗਾ ਸਤੂਪ, ਮਥੁਰਾ ਦੀਆਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਨਾਲੰਦਾ, ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ, ਵੱਲਭੀ, ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕਾਂਚੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਰਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਚਿੱਤਰ 1.5 ਸਾਂਚੀ ਦਾ ਸਤੂਪ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਗਏ। ਰਿਗਵੇਦ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਵੇਦ, ਸੂਤਰ, ਦੋ ਮਹਾਂਕਾਵਿ-ਰਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਸਮਰਿਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣ, ਤ੍ਰਿਪਤਿਕਾਵਾਂ, ਜੈਨੀ ਅਗਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਗੱਦ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਅਦਬੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਬਾਣੀਭੱਟ, ਹਰੀਸੇਨ, ਵਿਸ਼ਾਖਾਦੱਤ, ਭਾਸ, ਭੈਰਵੀ, ਸ਼ਲਦਰਾਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸੇ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1.3

1. ਪਿੱਛਲ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਕੀ ਸੀ?
2. ਕਲਿੰਗ ਦੀ ਜੰਗ ਮਗਰੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਧਰਮ ਅਪਨਾਇਆ?
3. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

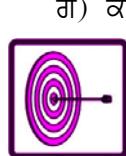
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਠਿੱਪਣੀ

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

4. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਭਰੋ-
  - ਕ) ਤਮਿਲ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਲਕੱਪਿਅਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ..... ਨਾਲ ਹੈ।
  - ਖ) ..... ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।
  - ਗ) ਕਨਿਸ਼ਕ ..... ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ।

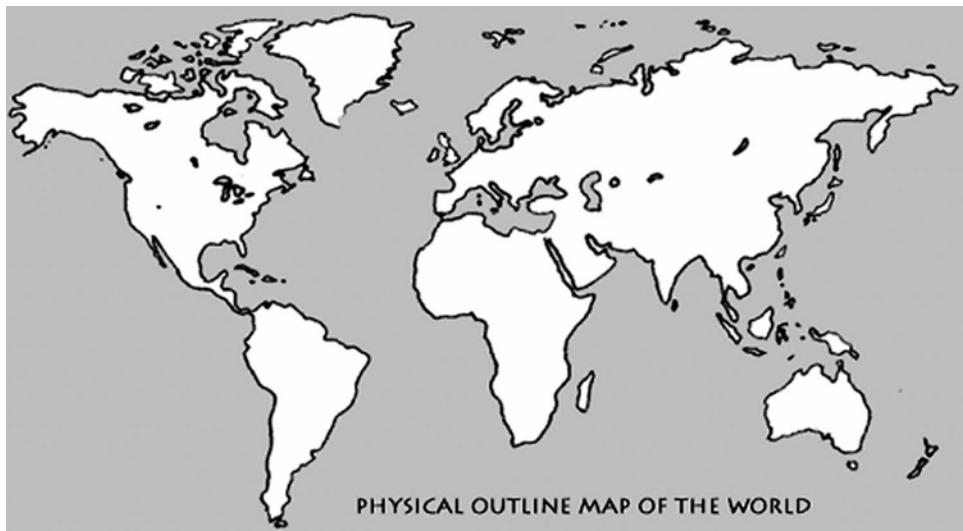

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਵੇਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ?
2. ਹੱਦੱਪਾ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਕੀ ਸੀ?
3. ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀਆਂ?
4. 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਦੌਰਾਨ ਰੋਮਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਮੁੱਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਅਸ਼ੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਧੰਮ ਕੀ ਹੈ?
7. ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਆਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ

8. ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦੇ ਖਾਕੇ ਵਿਚ ਹੇਠਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰੋ—
- 1) ਨਦੀਆਂ-ਟਿਗਰਿਸ, ਯੂਫਰੋਟਸ, ਨੀਲ, ਹਵਾਂਗ ਹੋ, ਸਿੰਧ
  - 2) ਥਾਂਵਾਂ-ਮਿਸਰ, ਯੂਨਾਨ, ਰੋਮ, ਇਰਾਨ, ਨਾਲੰਦਾ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

1.1

1. ਕ) ਜਮਾਤਾਂ   ਖ) ਕੁਦਰਤੀ ਆਫਤਾਂ   ਗ) ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ
2. ਤਾਂਬਾ
3. ਟਿਗਰਿਸ ਤੇ ਯੂਫਰੋਟਸ
4. ਫਾਨਾ-ਨੁਮਾ
5. ਲੋਥਲ (ਗੁਜਰਾਤ), ਕਾਲੀਬੰਗਾਂ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਬਨਵਾਲੀ (ਹਰਿਆਣਾ) ਛੋਲ ਵੀਰਾ (ਗੁਜਰਾਤ), ਰੋਪੜ (ਪੰਜਾਬ)

1.2

1. ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ
2. ਏਥਨਜ਼ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾ
3. ਟਾਈਬਰ
4. ਕ) ਬਾਈਜੈਨਟੀਨ ਸਾਮਰਾਜ
ਖ) ਸਾਇਰਸ
ਗ) ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

1.3

1. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ
2. ਬੁੱਧ ਧਰਮ
3. ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਨਾਲੰਦਾ, ਕਾਸ਼ੀ, ਵਿਕਰਮਾਸ਼ਿਲਾ, ਵੱਲਭੀ
4. ਚਰਕ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਰੁਤ
5. ਕ) ਸੰਗਮ ਕਾਲ ਖ) ਮਦੁਰਾਈ   ਗ) ਕੁਸ਼ਾਨ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਚੰਭਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ? ਕੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ? ਜਾਂ ਕੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਉੱਭਰ ਆਈਆਂ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਇੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲੀਏ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀਏ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਹਰਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਇਸ ਖਾਤਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਝਾਤੀ ਮਾਰਾਂਗੇ।

ਊਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਉਗੇ ਕਿ-

- * ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਵੱਜੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੋ।
- * ਰਾਜਸੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੋ ਜੋ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈਆਂ।
- * ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।
- * ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੋ।
- * ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕੋ।
- * ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੋ ਅਤੇ
- * ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਨੂੰ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਂ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਸ ਅਰਸੇ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਸਿਰਫ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਦੋ ਮਹਾਨ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖੁਦ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਖੁਦ ਇਸ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਹੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਸ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਸਨ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਰੋਚਕ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮੱਧ ਕਾਲ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਵੱਲੋਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਕਾਲ ਵੱਜੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਐਪਰ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਾਕਈ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਇਕ ਕਾਲਾ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸੱਭਿਆਤਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਯੋਜਨ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸੰਯੋਜਨ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਨਮੂਨਾ ਉੱਭਰਿਆ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦਾ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਸ਼ਾਜਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਸੱਕ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਐਪਰ, ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੌਰਾਨ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉੱਭਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਛੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਦੇਖਿਏ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

2.1.1 ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ

ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂਰਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਨਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਟ ਕਾਨਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਨੇ ਪੂਰਵੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ 300 ਈ। ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਈਜ਼ੈਂਟੀਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਨਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਰੀਬ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਅੰਦਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵੀ ਰੋਮਨ ਜਾਂ ਬਾਈਜ਼ੈਂਟੀਨ ਸਾਮਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੂਰਵੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪਿਛੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਭਿੰਨ ਜਰਮੈਨਿਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਗੋਥਿਕ, ਵੰਡਾਲ, ਵਿਸੀਗੋਥ ਅਤੇ ਫਰੈਂਕਸ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। 476 ਈ। ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ।

ਕੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਕ ਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਕੀ ਰੋਮਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ? ਬੈਰ, ਨਵੇਂ ਜਰਮੈਨਿਕ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਜਰਮੈਨਿਕ ਸਮਾਜ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਜਨਮਿਆਂ ਜੋ ਰੋਮਨ ਜਾਂ ਜਰਮੈਨਿਕ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਉੱਭਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕੀ ਸਨ।

2.2 ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ : ਰਾਜਸੀ, ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜਰਮੈਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਲਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਜ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾ ਚਾਰਲੀਮੇਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਨ ਨਵੇਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਕਰੀਬ ਮੱਧ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਾਜਸੀ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੁਸਤੱਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪਦਕ੍ਰਮੀ ਜਾਂ ਦਰਜਾਬੱਧ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਇਸ ਪਦਕ੍ਰਮੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਪੌੜੀ ਨਾਲ ਕਰੀਏ। ਪੌੜੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਡਿੱਕ ਅਤੇ ਅਰਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਾਈਟਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲਾ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਐਨ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਮੂਨਾ, ਯਾਨੀ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੌੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਤ ਸਥਾਨਕ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉਲਟ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਪਹਿਲੂ ਸੀ।

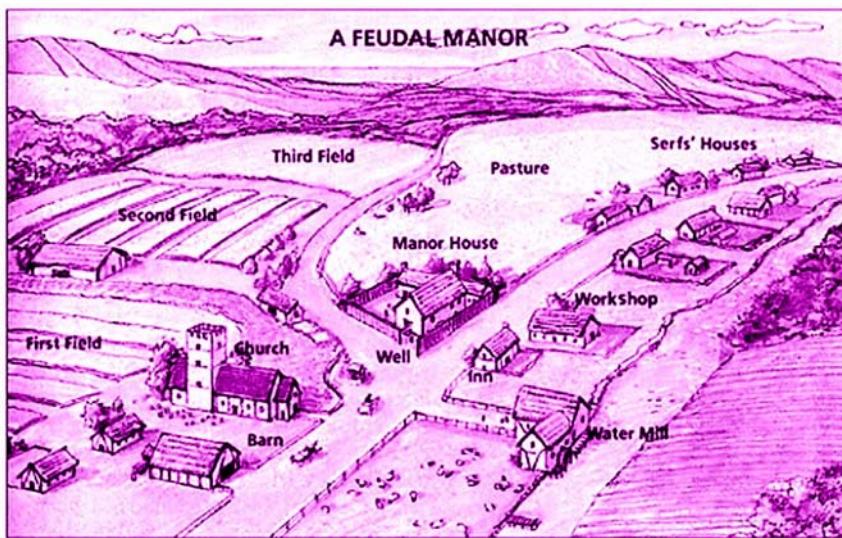
ਨਵੇਂ ਜਗੀਰੂ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਲੱਛਣ ਬੰਧਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਿਸਮ ਸੀ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਮਾਰੋਹ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਸਰਦਾਰ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹਲਕ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਜੋ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਸਰਦਾਰ ਇਕ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰੇਗਾ। ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੀਏਡ ਜਾਂ ਫੀਏਡਮ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਮੀਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕਰੇਗਾ, ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਫੀਉਡਲਿਜ਼ਮ (ਜਗੀਰਦਾਰੀ) ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

ਹਮਾਇਤੀ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਪਲਬੱਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨ, ਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੀਜ ਖਰੀਦਣ ਜੋਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨ, ਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੀਜ ਖਰੀਦਣ ਜੋਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਹ ਨਿਰਭਰ ਕਿਸਾਨ, ਜੋ ਸਿੱਟੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਹ ਨਿਰਭਰ ਕਿਸਾਨ, ਜੋ ਸਿੱਟੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਸਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਦਾ ਸੀ ਆਉ ਅਸੀਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਿਵੇਂ ਆਯੋਜਿਤ ਸੀ।

ਸਮੁੱਚੀ ਜਮੀਨੀ ਮਿਲਖ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਜਗੀਰੂ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਨਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਜਵਾੜੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜਮੀਨ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ-ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਜਮੀਨ, ਛੋਟੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੇਂਜੂ ਜਮੀਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਛੱਡੀ ਚਰਾਂਦ। ਜਿਹੜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾਸਾਂ ਕੋਲ ਜਮੀਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਟੁਕੜੇ ਜਾਂ ਜੋਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਵੱਜ਼ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਲਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਿੱਥੇ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਜਮੀਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਕਿਰਤ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਲ ਵਾਹਣ, ਕਟਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਰੇ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ, ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ/ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਮਹਾਰਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਜੋ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

Source: Michael B. Petrovich et al., *People in Time and Place: World Cultures*, Silver, Burdett & Ginn, 1991

ਚਿੱਤਰ 2.1 ਜਗੀਰੂ ਮੈਨਰ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ-ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਕਾਏ ਜਾਂ ਕਰ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਪਹੁਦਰੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨਰ ਇਕ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਆਰਥਕ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕਰੀਬ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਖਪਤ ਇਸੇ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕਰੀਬ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਖਪਤ ਇਸੇ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਖਾਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੁਹਾਰਖਾਨੇ, ਕਣਕ ਜਾਂ ਮੱਕੀ ਪੀਸਣ ਲਈ ਆਟਾ ਮਿਲਾਂ, ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਭੱਠੀਆਂ, ਅੰਗੂਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਖਾਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਵਰਤਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਸੂਲੀ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੋਪਦਾ ਸੀ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 2.1

ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੋਮਨ ਦਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਰੋਮਨ ਦਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜਗੀਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ-ਦਾਸਾਂ ਨਾਲ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦੇ ਹੋ? ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੋ।

2.2.1 ਜਗੀਰੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ : ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਕਟ

ਅਸੀਂ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਹੁਣੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮੁੱਚੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੀ ਸੀ? ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੋਈ ਬੋਲਚਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਇਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀ। ਆਉ ਅਸੀਂ ਸੁਰੂ ਤੋਂ ਇਸ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਪੇੜ ਦੱਬੀਏ।

ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਗਰ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਮਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਖੋਲ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਕੀਕੀ ਆਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਸੜਕਾਂ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਯੂਰਪੀ ਅਰਥਚਾਰਾ ਕਰੀਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸੀਮਤ ਸਥਾਨਕ ਵਪਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਆਰਥਕ ਇਕਾਈ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਿਲਖ ਜਾਂ ਜਗੀਰੂ ਮੈਨਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਪਿਛੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਹ ਹਾਲਤਾਂ ਕਰੀਬ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀਆਂ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਸਨ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਹਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਬਲਦ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਯੂਰਪ ਦੀ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਹੁਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਗਰਾਂ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ 1/3 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹਾਰ ਦੀ ਫਸਲ ਲਈ। ਸਿਰਫ 1/3 ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਸੰਨਵੀਂ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਫਸਲ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਨਵਾਂ ਹਲ, ਤਿੰਨ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਤਕਨੂਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 10ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਪਾਰ ਸਥਾਨਕ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣਾ ਵਾਧੂ ਅਨਾਜ ਜਾਂ ਅੰਡੇ ਵੇਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਦੂਰੀ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਖਰੀਦਣ ਤੱਕ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਕਪਾਹ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨੇ ਸੜਕੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵਪਾਰ ਲਈ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਵਪਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜਰੂਰੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਟਾਂਦਰਾ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਆਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਗਰ ਖਾਸ ਉੱਦਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਿਰਤੀ ਸੰਘ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਏ। ਵਣਜਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਸੰਘਾਂ ਦੁਆਲੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਖੀਰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਜਗੀਰੂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਬਣਿਆ।

ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਝਾਣ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹ ਗਿਆ। 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਪਰਤਾਉ ਆਇਆ। ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਰਸੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਲਈ ਕਿਰਤ ਦੀ ਆਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਆਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਕਿਰਤ, ਕਿਰਤ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਿਵੇਸ਼ਕ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ। ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਸੇ ਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਖੜੋਤ ਨੇ ਹੋਰ ਕਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਕਮੀ ਕੀਤੀ। ਭੋਜਨ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਪਲੋਗ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਪਤਨ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਇਕ ਅਰਥਚਾਰੇ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਐਪਰ, ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੂਰਵ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1450 ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਅਰਥਚਾਰਾ ਠੀਕ ਹੋਣ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਿਲਖ ਦਾ ਹਿੰਸਾ ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਉਸੇ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਡੈਮੇਸੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਧਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਪੈੜ ਦੱਸਣ ਦੇ ਵੀ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਪੈੜ ਦੱਬਣ ਦੇ ਲਵੀ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ? ਆਉ ਆਪਾਂ ਆਪ ਇਹ ਵੇਖੀਏ।

10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਸੇ ਦੌਰਾਨ ਗਿਆਨ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਤੀਨੀ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਐਪਰ, ਇਹ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਬੜੀ ਸੌਡੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਰਟਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਕਿੰਤੂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਹੰਭਲੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਕੀਕੀ ਬੌਧਿਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਐਪਰ, ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਰੋਮਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਇਕ ਆਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ 11ਵੀਂ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਖਰਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਕਲਾਮੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਐਪਰ, ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਇਕ ਨਿਵਕੇਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਣ ਦੀ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਿਰਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਯੂਰਪੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਂਢੀ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਈਜ਼ੈਂਟਾਈਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪਿਛੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਣਾਮੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਖਰਤਾ ਵਿਚ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਨਾਤਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥ ਸੱਭਿਆਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਭੂਲਣ ਵੱਲ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਸੀ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2.1

- ਜਗੀਰੂ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਧਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੀਬ 30 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋ।
- ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ-ਦਾਸ ਕਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ?

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

3. ਕਾਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠਲੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਵਾਜ਼ਬੀਅਤ ਦੱਸੋ-

ਕ) 10ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਹੋਈ।

.....

ਖ) 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਗੀਰੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਪਰਤਾਉ ਆਇਆ ਸੀ।

.....

ਗ) 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਲਈ ਇਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਂ ਸੀ।

.....

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

2.3 ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਰਬ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਅਰੋਬੀਆ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਅਰਬ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਯਾਨ, ਉਠਾਂ ਦੇ ਘੁੰਠਰੂ ਆਜੜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਚਰਵਾਹਾਗਿਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲੀ ਨਖਲਿਸਤਾਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਖਜੂਰਾਂ। ਦਸਤਕਾਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਕਾਸ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੇ ਕੁਝ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜੀ। ਅਰੋਬੀਆ ਦੇ ਦੋ ਗਵਾਂਢੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ, ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪੀਅਨ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਡਿੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਕਰਕੇ ਅਰੋਬੀਆ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕਾਰਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਵਾਜਾਈ ਮਾਰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਪਾਰ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਜੰਕਸ਼ਨ ਕੋਲ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਮੱਕਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਧਾਰਮਕ ਮਹੱਤਵ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਚਮਕੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਾਬਾ, ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਯਾਤਰਾ ਸਥਾਨ, ਇਥੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬਾ ਵਿਵਿਧ ਅਰੋਬੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਕੋਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੱਕਾ ਦੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਅਰੋਬੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੱਭਿਆਤਾ ਉੱਭਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ 570 ਈ। ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੇਸ਼ਣ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਧਨੀ ਵਿਧਵਾ ਖਦੀਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ ਇਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਪਾਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਹੁਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਜਾਂ ਕਈ ਈਸ਼ਵਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਜੋ ਇਸ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਉਸਤਤ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੁਰੈਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਕੁ ਹੀ ਲਿਆ ਸਕਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਖਦੀਜਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਯਥਰੀਬ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਉੱਤਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁੰਹਮਦ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। 622ਈ. ਵਿਚ ਮੁੰਹਮਦ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਉਸ ਸਾਲ ਨੂੰ ਹਿਜਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਮਦੀਨਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪਰਵਿਰਤਿਤਾ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਮਤ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਤੱਕ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਰੈਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਵਾਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਅਖੀਰ ਉਹ 630 ਈ. ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਰੈਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਰੈਸ਼ਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਮਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਅ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਕਾਬਾ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੱਕੇ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰੇਬੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਵਾਂ ਮਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬੜੇ ਸਾਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਖੁਦਾ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਮਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁੰਹਮਦ ਖੁਦਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਮ ਪੈਗੰਬਰ ਹੈ। ਉਹ ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਯਾਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋਜਖ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੁਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਹਾਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਹਮਦ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦਿਆਲਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ, ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਥੇ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਅਤੇ ਰੋਜ਼, ਦਾਨ, ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੱਜ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਠ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਨਾ ਜਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀਆਂ ਹਦੀਸ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਢੁੱਕਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਚੋਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਚੋਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮਤਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ।

2.3.1 ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਅਰਬ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਨਾਨੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਯੁਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਧਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਘੇ ਸਨ। ਉਹ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਐਨ ਦਰੁੱਸਤ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰੇਖਣ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਯੁਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਕਟਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਅਗਹਾਂ ਵੀ ਗਏ। ਇਬਨ ਸਿਨਾ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਵੀਸਿਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਛੂਡਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੰਤੂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਹਾਜ਼ੇਸ ਵੱਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਅਲ-ਰਾਜ਼ੀ ਨੇ, ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲੀਨਿਕੀ ਵੈਦ ਸੀ, ਖਸਰੇ ਅਤੇ ਚੋਟੀ ਮਾਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਦੀ ਖੋਜ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਅਰਬੀ ਵੈਦਾਂ ਨੇ ਛਿੱਡ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਵੀ ਨਿਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਿਖਾਇਣ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰ ਰਹੇ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸ਼ਿਆ, ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਜਿਹੇ 34 ਹਸਪਤਾਲ ਸਥਿਤ ਸਨ ਜੋ ਬੜੇ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸਨ। ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਮਾਅਰਕ ਮਾਰਿਆ। ਡੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਵੇਗ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਅਵਰਤਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ। ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਨਵੇਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਡਾ ਕਾਰਬੋਨੇਟ, ਫਿਟਕੜੀ, ਸਾਲਟਪੀਟਰ, ਨਾਈਟਰਿਕ ਅਤੇ ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਏਸਿਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ। ਉਹ ਡਿਸਟੀਲੇਸ਼ਨ, ਡਿਲਟਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਬਲੀਮੇਸ਼ਨ ਦੇ ਰਸਾਇਣੀ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸਨ। ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਮਿਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅੰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਐਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਚਿ ਫੈਲੀ ਕਿ ਪੱਛਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਅਰਬੀ ਅੰਕ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਅਰਬ ਗਣਿਤ, ਜ਼ਿਆਮਿਤੀ ਅਤੇ ਟਰਿਗਨੋਮੀਟਰੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਏ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਯੂਰਪੀ ਅੰਕਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

European	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Arabic-Indic	٠	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩
Eastern Arabic-Indic (Persian and Urdu)	۰	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
Devanagari (Hindi)	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
Tamil	க	ஒ	ஒ	ஒ	ஒ	ஒ	ஒ	ஒ	ஒ	ஒ

ਚਿੱਤਰ 2.2 ਨੰਬਰ ਸਿਸਟਮ

ਅਰਬ ਸੱਭਿਆਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਲਈ ਵੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਖਯਾਮ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਅਰਬ ਕਲਾ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਬਾਈਜ਼ੈਂਟੀਨ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ, ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਬ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਅਰਬ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਸਜਿਦਾਂ, ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਮਦਰਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਗੁੰਬਦ, ਮੀਨਾਰਾਂ, ਮਹਿਰਾਬਾਂ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮ ਬੜਾ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ਉਦੋਂ ਅਰਬ ਸੱਭਿਆਤਾ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਿਧ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅਰਬ, ਪਰਸ਼ਿਆਨ, ਤੁਰਕੀ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਅਫਗ਼ਾਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਰਾਸਤ ਛੱਡੀ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

(?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਮਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜਿਥੇ ਤੁਸੀਂ ਗਏ ਹੋ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਾਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਅਰਬ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਲ ਨੂੰ ਝਲਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਲੱਛਣ ਕੀ ਸਨ? ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਸਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਸੁਝਾਓ।

2.4 ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਤਾ

ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ਵਰਪਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 8ਵੀਂ ਅਤੇ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦਾ ਲੰਬਾ ਅਰਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸਰਦਾਰੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਪੱਲਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਕੁਟਾਂ ਦੇਸ ਨ। ਚੌਹਾਨਾਂ, ਪਰਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਡਵਾਲਿਆਂ ਆਦਿ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਝ ਨਿੱਕੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰਸ਼ਾਹੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚੋਲਾ ਵੰਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਵਰਗੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਕਈ ਸਫਲ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਜਿੱਤਾਂ 1000 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੂਰਵੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੱਕ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੰਗਾਈ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਐਪਰ, ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

2.4.1 ਰਾਜਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਹੋਈ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਬਹੁਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਤੁਰਕੀ ਹਾਕਮ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵੱਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਖਿਲਜੀ ਅਤੇ ਤੁਗਲਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵਿਜੇਨਗਰ ਅਤੇ ਬਾਹਮਨੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਰਾਜਸੀ ਸਰਦਾਰੀ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੀ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਯੂਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪੈਸਾਨੇ ਤੇ ਇਕ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਰਵਾਇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਯੋਜਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਵਾਇਤ ਜਨਮੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ, ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਸੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਰਗੇ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੀ ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਆਜ਼ਾਦ ਹਾਕਮ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਨ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਲਿਆਸ ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ, ਅਸਾਮ ਦੇ ਆਹੋਮਾਂ, ਉਡੀਸ਼ਾ ਦਾ ਗਜਪਤੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮੇਵਾੜ ਅਤੇ ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਜੌਨਪੁਰ ਦਾ ਸ਼ਰਕੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਖੇਤਰੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਣਸ਼ੀਲ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

2.4.2 ਰਾਜਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ। ਪਹਿਲੀ ਥਾਵੇਂ, ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਖੁਦ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਵੈਧ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਬਰਾਬਰਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੁਰਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕੁਲੀਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਲਬਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਉਚੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਪੇਖ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਈ। ਤੁਰਕੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਇਕ ਬੇਜੋੜ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਹੱਥਬਦਲੀ ਯੋਗ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਤਿਆਂ ਦੇ ਸੋਪਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਮਦਨ ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਇਕਤਦਾਰ ਯਾਨੀ ਸੱਪਣੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਫੇਰ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਇੰਜ ਆਖੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਇਮਦਾਦ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰੇਗਾ। ਐਪਰ, ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲਦਾ ਚਾਂਚਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚਲਾ ਪਦਕਮ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਜਮੀਨੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰਦਾਰ ਸੀ ਜੋ ਐਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇਰੀ ਉੱਤਰਦੀ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜੋ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਨਸਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗਲ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਮੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਪਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹਸਤਾਂਤਰਣਯੋਗ ਸਨ। ਇਹ ਇਕਤਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕਤਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਚਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਗੀਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਕੰਮਕਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

2.4.3 ਅਰਥਚਾਰਾ

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਾਫਰ ਖੇਤੀ ਉਪਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਜੋ ਲਗਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ, ਲਗਾਨ ਇਕੱਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾਮੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

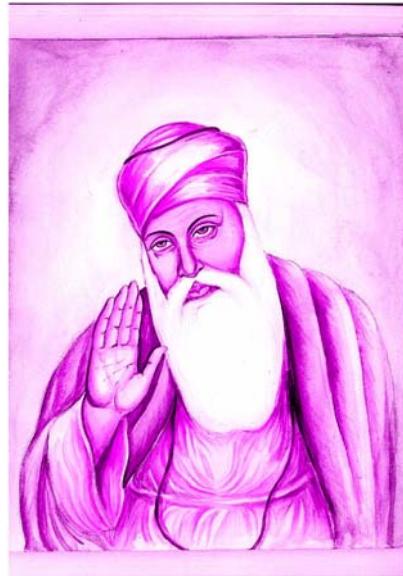

ਟਿੱਪਣੀ

ਗਈਆਂ। ਜਮੀਨ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਮੀਨ ਦੇ ਸਹੀ ਖੇਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮੀਨ ਦਾ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਜ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਨਕਦ ਕੀਮਤ ਫੇਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਗਾਨ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਕਦੀ ਵਿਚ ਲਗਾਨ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਧਾਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਮੋਹਰੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫਸਲ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਨ ਵਿਚ ਰਾਹਤ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਸ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤੀ ਹੋਈ। ਪਤਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਫੇਰ ਪ੍ਰਛੁੱਲਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 13ਵੀਂ ਅਤੇ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਭੂਮੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਸੌਖ ਕੀਤੀ। ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਢਾਕਾ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹੱਤਵ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵਣਜ ਵਸਤਾਂ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸੀਆ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਮ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੁਗਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਅਮਨ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਖਾਲੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਟੀ ਵਪਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਛੁੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਣਜਕ ਰੀਤਾਂ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਨੇਕਨੀਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੇਠ, ਬੋਹਰੇ ਅਤੇ ਮੌਦੀ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਉਪਾਰੀ ਅਤੇ ਬਨਿਕ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰਚੂਨ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਾਫ ਜਾਂ ਸ਼ਰੋਫ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁੰਡੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁੰਡੀ ਉਧਾਰ ਪੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਬਾਦ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਸਤਾਂ ਭੇਜਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

2.4.4 ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਰਮਕ ਜੀਵਨ

ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੰਯੋਜਨ ਹੋਇਆ। ਧਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ, ਜੋ ਜਾਤੀ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨਾਂ ਦੇ ਬੜੀ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਬਲੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਿਆਰ, ਸੁੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵੀਦਾਸ, ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਤੁਕਾਰਾਮ ਅਤੇ ਚੈਤਿਨੀਆ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ ਵਰਗੇ ਭਗਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਚਿੱਤਰ 2.3 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਟਿੱਪਣੀ

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੋਹੇ :

ਦੁੱਖ ਮੌਂ ਸਿਮਰਨ ਸਬ ਕਰੇ, ਸੁਖ ਮੌਂ ਕਰੇ ਨਾ ਕੋਇ
ਜੋ ਸੁਖ ਮੌਂ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ, ਤੇ ਦੁੱਖ ਕਾਹੇ ਕੋ ਹੋਇ।

ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਵੀ ਅੱਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਢੰਗ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਨਤਾ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ, ਉੱਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਜਬਰਦਸਤ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਪਸੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਰਵਾਇਤਿਆਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 2.2

ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਕਿ ਕੀ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾਓ, ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਵੇ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਦੇਖਿਆ? ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰੀਬ 80-100 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।

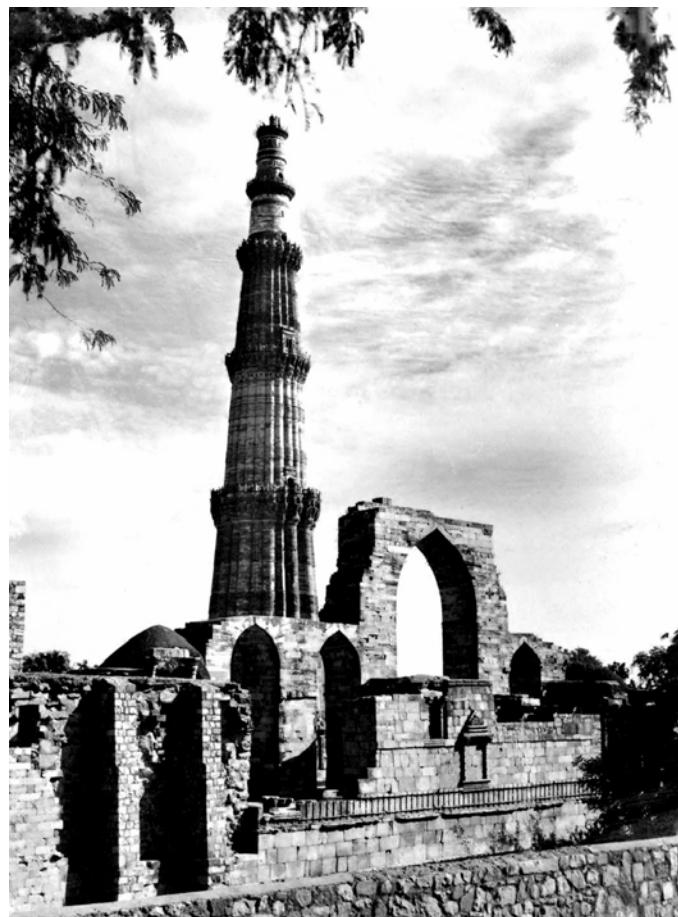
ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫਰਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖੋ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਲੱਗਦੇ ਹਨ? ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਵੀ ਭਿੰਨ ਰਵਾਇਤਿਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਯੋਜਨ ਦੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨਾਨਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਭੂਲਤ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਦਾ ਮੁਗਲ ਸਕੂਲ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਆਤਮਸਾਤਕਰਣ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਵਾਇਤਿਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ ਆਦਿ। ਕੁੱਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸਨ ਦਸਵੰਤ, ਬਸਾਵਨ, ਮੁਕੰਦ ਅਤੇ ਕੋਸਵ। ਅਬਦੁਲ ਸਮਦ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਫਾਰਸੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਮੁਗਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਖਰੜਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 2.4 ਕੁਤੁਬ ਮੀਨਾਰ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਲਕਸ਼ ਪਹਿਲੂ ਇੰਡੋ-ਇਸਲਾਮੀ ਨਿਰਮਾਣਕਲਾ ਵਿਚ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਭਾਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ, ਮੁਹਾਰਤ, ਮੋਟਿਫਾਂ ਅਤੇ ਡਿਜਾਇਨਾਂ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਮਹਿਰਾਬ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਵਰਗੀ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੋਟਿਫਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਘੰਟੀ, ਕਮਲ, ਸਵਾਸਤਿਕ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

ਅਤੇ ਕਲਸ। ਕੁਤੁਬ ਮੀਨਾਰ, ਅੱਲਾਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਤੁਗਲਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਰਕ ਗਿਆਸੂਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਰਕ ਇੰਡੋ-ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾਤਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਛੂੰਘੇਰੀ ਸੋਝੀ ਝਲਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਫਤਹਿਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਦੇ ਸਮਾਰਕ ਜਿਵੇਂ, ਪੰਚ ਮਹਿਲ, ਬੀਰਬਲ ਦਾ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਇਬਾਦਤਖਾਨਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੁਮਾਯੂਨ ਦਾ ਮਕਬਰਾ, ਸਿਕੰਦਰਾ ਵਿਖੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਕਬਰਾ, ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਇਤਿਮਾਦੁਦੌਲਾ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਮੁਗਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਧਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੇਕਲ ਅਤੇ ਵਾਦ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਅਰਬੀ, ਇਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਰਵਾਇਤਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰਸਤਹਿ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰਵਾਇਤਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਖੜਵਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਲ ਸੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2.2

1. ਮੱਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
2. ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਰਬੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
3. ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਭਰੋ-
  - ਕ) ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ..... ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ।
  - ਖ) ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ..... ਅਤੇ ..... ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਕੰਮਕਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ।
  - ਗ) ..... ਮੁਦਰਾ ਵਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁੰਡੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।
  - ਘ) ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ..... ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਏ।
- * ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੀ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

- * ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਦਰਜਾਬੱਧ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪਦਕ੍ਰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- * ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਗੁਣ-ਵਰਣਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸੀ-ਦਾਸਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੋਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਨ।
- * ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੇਲਚਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀ।
- * ਯੂਰਪ ਦਾ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਅਰਸਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਸੀ। 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੈਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।
- * ਇਸਲਾਮ 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚ ਪੈਂਗਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਵੱਲੋਂ ਫੈਲਾਇਆ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਬੜੇ ਸਾਦੇ ਸਨ।
- * ਇਸਲਾਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ।
- * ਕਰੀਬ 1500 ਈ. ਤੱਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬੜੇ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਪੁੱਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ।
- * ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਇਕਤਾ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀਆਂ ਸਨ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

2.1

1. ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਮਾਰੋਹ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਸਰਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹਲਫ਼ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਚੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।
2. ਕਿਸੀ ਦਾਸ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਕਿਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।
3. ਕ) ਹਾਂ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਲੋਕ ਵਾਧੂ ਉਪਜ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸਨ।
- ਖ) ਹਾਂ। ਕਿਰਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਖੜੋਤ ਘੱਟ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ।
- ਗ) ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਧਿਕਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁੱਤਾ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ

2.2

1. ਮੱਕਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੁੱਝ ਮੁੱਖ ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਚੁਰਸਤੇ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਮਕ ਥਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਵਿਧ ਅਰਬੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਕਰਕੇ, ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਸਾਰ ਕਰਕੇ।
2. ਖ਼ਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ, ਗਣਿਤ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ।
3. ਕ) ਚੋਲਾ   ਖ) ਮਨਸਬਦਾਰੀ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ
ਗ) ਸਰਾਫ਼ ਜਾਂ ਸ਼ਰੋਫ਼   ਘ) ਜਾਤੀ ਸਰਧਾ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੂਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

14ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅਗਰਦੂਤ ਬਣੀਆਂ। ਇਹ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਅਰਥ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਦਾ ਦੌਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਛੁੱਟ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਧਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੈੜ ਦੱਬਾਂਗੇ ਜੋ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਉਂਗੇ ਕਿ-

- * ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਲੱਛਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੰਮੇ ਸਫਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ,
- * ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੋ, ਅਤੇ
- * ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰ ਸਕੋ,

ਟਿੱਪਣੀ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਆਏ ਹੋ। ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭੁਲਤ ਰਹੀ। ਪਰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪਤਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਤੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਗੀਰੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਤਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰਸੁਰਜੀਤੀ ਵੀ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਇਹ ਨਗਰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਕੋਲ ਸੀ। ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਜਗੀਰੂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੋਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਸਨ। ਨਗਰਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਧੂਹ ਪਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਦਗੀ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਆਸਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਗੀਰੂ ਸੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਨਾਹ ਵੱਜੋਂ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਗੰਨਾ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੈਸੇ ਹੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਲਾਸੀ ਵਸਤਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਪਾਰਕ ਜਮਾਤ ਉੱਭਰ ਆਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਗੀਰੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਗੀਰੂ ਢਾਂਚਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਗੀਰੂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਨੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਿਰਜੇ। ਇਸ ਨੇ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

3.2 ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਅਗਰਦੂਤ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵਰਗੇ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਬੈਂਧਿਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਗੁਣ-ਵਰਣਨ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ, ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਸਾਧਨਾਂ, ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇਕਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਹੈ। ਇਹ ਇਟਲੀ ਵਿਚ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਟਲੀ ਨਿੱਕੇ ਨਗਰਾਂ-ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ 'ਤੇ ਉਸਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਟਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਭੁਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਬੈਂਧਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਵੀਨਸ ਵਰਗੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬੈਂਧਿਕ ਚੁਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੌੱਲਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਣਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ, ਕਲਾਮਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਮਾਹੌਲ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

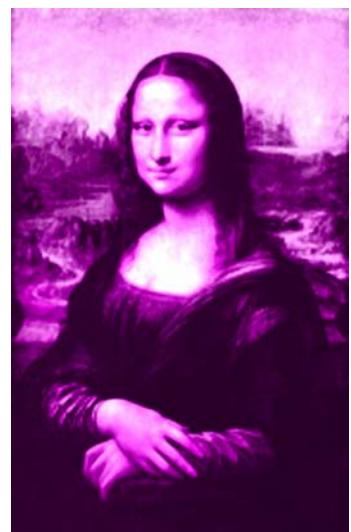
ਟਿੱਪਣੀ

ਇਹ ਵੱਡੇ ਆਰਥਕ ਪਸਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਵਪਾਰਕ ਚਲਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਣਜਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਹੁੰਡੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ। ਇਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਾਧੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ, ਨਿੱਜੀ ਪੂੰਜੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਣਜ, ਬੈਂਕਿੰਗ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਖੋਜ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਨੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਵਣਜਕਾਰ ਸਮਾਜ ਘੱਟ ਪਦਕ੍ਰਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਪੇਂਡੂ, ਰਵਾਇਤਬੱਧ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਤਿੱਖਾ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਹਸੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੁਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ, ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਿਨਸਾਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮ੍ਰੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਣਜਕਾਰਾਂ, ਉੱਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬੈਕਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਮੇਲ ਲਏ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮਾਨਵਵਾਦ, ਤਰਕਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਰੋਂਅ ਵਰਗੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਮੁਨੇ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਸਨਾਨਤੀ ਯਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮੱਰਥਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਉਸ ਮਤ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਸੀ ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਨੰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਨੇ ਕਲਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵਿਕੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮੂਹਬੱਧ ਵਿਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ?

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਰੋਂਅ ਨੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਣ। ਕੁੱਝ ਉੱਘੇ ਕਲਾਕਾਰ ਲਿਉਨਾਰਡੋ ਦਾ ਵਿੰਸੀ, ਮਾਈਕਲੇਂਗਲੋ, ਰਾਫੇਲ, ਬਾਟੀਸੈਲੀ ਅਤੇ ਟਾਇਸ਼ੀਅਨ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬੁੱਤਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤ ਖੜ੍ਹੇ ਬੁੱਤ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਰੋਂਅ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਝਲਕ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਤਾਲਵੀ, ਸਪੇਨੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਜਰਮਨ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਾਤੀਨੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਵਿ, ਨਾਟਕ, ਗੱਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ

ਚਿੱਤਰ 3.1 ਲਿਉਨਾਰਡੋ ਡਾ ਵਿੰਸੀ ਮੋਨਾਲੀਸਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਜੋਂ ਵਰਤਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਯੋਗ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਾਈਬਲ ਛਪ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਹ ਸਨ ਦਾਂਤੇ ਦੀਆਂ ਡਿਵਾਈਨ ਕੱਮੇਡੀ, ਇਰਾਸਮਸ, ਇਨ ਪ੍ਰੇਜ਼ ਆਂਡ ਫੌਲੀ, ਮੈਕਿਆਵਲੀ ਦੀਆਂ ਦਿ ਪਿੰਸ ਆਂਡ ਸਰਵੇਂਟੀਜ਼, ਡਾਨ ਕੁਇਕਸੋਟ।

ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਛੇ ਮੁੱਖ ਵਾਧੇ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਪ੍ਰੈਟੈਸਟੈਂਟ ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਦੁਫਾੜ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਦੂਜਾ ਵਾਧਾ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕੈਥੋਲਿਕ ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਾਊਂਟਰ ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 3.1

ਤਰਕਵਾਦ, ਮਾਨਵਵਾਦ, ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ, ਪ੍ਰੇਖਣ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਜੋ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉੱਭਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੱਸੋ।

3.3 ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ (ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ)

ਮੱਧਕਾਲੀ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਚਰਚ ਵੱਲੋਂ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਸਲੀਬ ਉਸੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਇਕ ਅਸਲ ਸਲੀਬ ਵੱਜੋਂ ਲੱਕੜ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਫੀਸ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਵਨ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਕੋਲ ਅਰੋਗਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ। ਚਰਚ ਤਰਕ ਨਾਲ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸੀ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੱਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ 1517 ਈ. ਵਿਚ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਕਿੰਗ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਰਮਨ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ? ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਧਾਰਮਕ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੋਮਾ ਬਾਈਬਲ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਚਰਚ ਉੱਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੁਕਤੀ ਜੀਸਸ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਚਰਚ ਵਿਚ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਣ ਲਈ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਉੱਚੇ ਬੋਲੀਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ। ਲੂਥਰ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਜਰਮਨ ਰਜਵਾਤਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਖਾਹਿਸ ਚਰਚ ਦੀ ਸੰਪਤੀ

ਚਿੱਤਰ 3.2 ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ 3 ਜਨਵਰੀ 1521 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਪ ਲੀਓ-10 ਨੇ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਰਚ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਹਟਣਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।

ਲੂਥਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੋਸਟੈਂਟ ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਈਸਾਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਟੋਸਟੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਾਪ-ਨਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਪੱਤਰ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਈਸਾ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਲੂਥਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ ਪਰ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਆਰੋਗਨ ਦੀ ਕੈਥੋਰੀਨ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹੈਨਰੀ 8 ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੱਸਸ ਕ੍ਰੋਮਵੈਲ ਨੇ ਰੈਸਟਰੇਂਟ ਅੱਫ ਆਪੀਲਜ਼ ਐਂਡ ਐਕਟ ਅੱਫ ਸੁਪਰਮੇ ਸੀ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਚਰਚ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਅੰਰਤ ਐਨੀ ਬੋਲੇਇਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਧਾਰਮਕ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਊਂਟਰ ਰੈਫਰਮੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਇਗਨੇਸੀਆਸ ਲੱਖਲ ਨੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅਤੇ ਆੱਫ ਜੀਸਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਸੁੱਚਤਾ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਰਨਿਟ ਲੂਥਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹੈਨਰੀ 8, ਹੁਲਦਰੀਕ ਜ਼ਵਿੰਗਲੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਕੈਲਵਿਨ ਦੇ ਯਤਨਾ ਸਦਕਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3.1

1. ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਭਰੋ-
  - ਕ) ..... ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।
  - ਖ) ਇਗਨੇਸੀਆਸ ਲੱਖਲ ਨੇ ..... ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
2. ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਲੱਛਣ ਦੱਸੋ।
3. ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਸਨ?
4. ਮਾਰਨਿਟ ਲੂਥਰ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਰਚ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

3.4 ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੌਰਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਚਿੱਤਰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਤਰਕ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੀਬ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਨਕਲਾਬ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਲੀਓਨਾਰਡੋ ਡਾ ਵਿੰਸੀ ਵਰਗੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਖਣਮਣੀ

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਮਿਸ਼ਨ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਸਪੇਨੀ ਡਾਕਟਰ ਮਾਈਕਲ ਸਰਵੇਂਟੀਜ਼ ਨੇ ਖੂਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਿਲੀਅਮ ਹਾਰਵੇ ਨੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤਾਂ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ।

ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖੱਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੱਪਰਨੀਕਸ ਕੈਪਲਰ ਅਤੇ ਗਲੀਲੀਓ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ? ਉਹ ਮਹਾਨ ਖੱਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਤਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਧਰਤੀ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਇਸ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੱਪਰਨੀਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਆਂਨ ਦਿ ਰੈਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਆਂਡ ਦਿ ਹੈਵਨਲੀ ਸਫੀਅਰ' ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਮਕੇਂਦਰੀ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਚਿੱਤਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੈਪਲਰ ਨੇ ਅਗਾਂਹ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੂਜੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਪਥ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚੁੰਬਕੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਦੈਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਚਕਰੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਨੌਤ ਉੱਤੇ ਅਗਾਂਹ ਇਜ਼ਾਕ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਗੁਰੂਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਟੈਲੀਸਕੋਪ ਰਾਹੀਂ ਗੈਲੀਲੀਓ ਨੇ ਜੁਪੀਟਰ ਦੇ ਚੰਨ, ਸੈਟਰਨ ਦੇ ਰਿੰਗ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਧੱਬੇ ਲੱਭੇ। ਉਸ ਨੇ ਕੱਪਰਨੀਕਸ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ।

3.5 ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ

ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਰੌਂਅ ਨੇ ਬੁਹਤ ਸਾਰੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਵਧਾਰ ਮਾਰਗ ਲੱਭੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਸੋਨਾ' ਸੀ। ਪਰ ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਲੋੜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਮਸਾਲੇ, ਕਪਾਹ, ਕੀਮਤੀ ਜਵਾਹਰ, ਰੇਸ਼ਮ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਆਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਫਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਮਾਰਗ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਹੋਵੰਦ ਵਧਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ। ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਲੱਭੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 3.3 ਵਾਸਕੋ ਡੀ ਗਾਮਾ

ਟਿੱਪਣੀ

ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਲੱਭ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਆਸ ਸੀ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸਕੋ ਡੀ ਗਾਮਾ ਅਤੇ ਕੋਲੰਬਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਲੱਭ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਮੈਜੇਲਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੁਆਲੇ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜੀ ਸੀ? ਬਾਰਫੋਲੋਮਿਊ ਡਾਇਆਜ਼ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖੋਜੀ ਸੀ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਾਹਸੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ? ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਧੇ ਨੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦੌੱਲਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੇ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਰਾਜਾ ਹੈਨਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੈਨਰੀ ਦਿ ਨੇਵੀਗੇਟਰ ਵੱਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਲਈ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਧਾਰ ਕੰਪਾਸ ਦੀ ਖੋਜ, ਐਸਟਰੋਲੈਬ, ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਰਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਾ ਨਵੀਸ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਬਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਅਫਰੀਕਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਭਿੱਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਬਾਹਰੀ ਚੌਂਕੀਆਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਵਪਾਰਕ ਨੀਝ ਕੇਂਦਰ ਮੈਡੀਟਰੇਨੀਅਨ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਸਾਗਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਿਨਸਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਤੰਬਾਕੂ, ਸੀਰਾ, ਸੁਤਰਮੁਰਗ ਦੇ ਖੰਭ ਆਲੂ ਆਦਿ। ਇਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਦਾਸ ਵਪਾਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਦਾਸ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰਕ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੌੱਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਵਣਜਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 3.2

ਨਵੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਾਸਕੋ ਡੀ ਗਾਮਾ, ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਮੈਜੇਲਾਨ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਕੋਲੰਬਸ ਵੱਲੋਂ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਕਸੇ ਉੱਤੇ ਟਰੇਸ ਕਰੋ।

3.6 ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ

ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਇੰਗੈਲੈਂਡ ਵਿੱਚ 1750 ਈ. ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਣਜਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੌੱਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਆਪੂਰਤੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾ ਵੀ ਮੰਡੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇੰਗੈਲੈਂਡ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ, ਜੋ ਉਦਯੋਗ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਨਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨਾਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ-ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਅਤੇ ਮਜਦੂਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ-ਜ਼ਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁਫਾੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੋ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3.2

1. ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣੋ-
  - ਕ) ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?
  - (1) ਬਾਰਬੋਲੀਮਿਊ ਡਾਇਆਜ਼ (2) ਵਾਸਕੋ ਡੀ ਗਾਮਾ
  - (3) ਕੋਲੰਬਸ (4) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- ਖ) ਹੇਠਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਖੋਜ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ?
  - (1) ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
  - (2) ਯੂਰਪੀਅਨ ਵਣਨ ਦਾ ਪਸਾਰ
  - (3) ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ
  - (4) ਦਾਸ ਵਪਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ
2. ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਯੋਗਦਾਨ ਦੱਸੋ।
3. ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਖੋਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।
4. ਸਨੌਰਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ।

3.7 ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ

1848 ਦਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਇਨਕਲਾਬ ਰਵਾਇਤੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲੜੀਆਂ ਲਿਆਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਮਿਲੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਨਕਲਾਬ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਥਲ-ਪੁਥਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀ ਵਲੋਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਂਗੇ।

3.7.1 ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ

1848 ਦਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਇਨਕਲਾਬ ਰਵਾਇਤੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲੜੀਆਂ ਲਿਆਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੀ

ਤਿੱਖੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

3.7.1 ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ

1688 ਦਾ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਤ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਖੂਨ ਨਹੀਂ ਡੱਲਿਆ। ਸਟੂਅਰਟ ਰਾਜਾ ਜੇਮਜ਼ 2 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜਨਤਕ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਖਰਚੀਲੀ ਪੱਕੀ ਫੌਜ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਫੌਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਮਨ ਕੈਂਬੋਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਸਦ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਮੇਰੀ 2 ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵਿਲੀਅਮ 3, ਪ੍ਰਿਸ ਆਂਫ ਅੱਰੋਜ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਜੇਮਜ਼ 2 ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਮਜ਼ 2 ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰੂਪ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਹੈ ਸੀ।

3.7.2 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ

ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਬੜਾ ਰੌਚਕ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਦੋ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ ਜੋ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਸਨ ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਤਾਏ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ।

16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਆਰਥਕ ਮੌਕਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਧੂਹ ਪਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 13 ਬਸਤੀਆਂ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਸਤੀਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਸਭਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਸਤੀਆਂ ਵਣਜੀਕਰਨ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਸਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਵਾਦੀ ਵਣਜ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਵਰਗੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਖੰਡ, ਤੰਬਾਕੂ ਤੇ ਕਪਾਹ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮਾਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਮਰੀਕੀ ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੰਗਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਖਰਚੀਲੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਜੰਗਾਂ ਲੜਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਮਰੀਕੀ ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1765 ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ, ਡੀਡਾਂ, ਰਹਿਣਾਗਮਿਆਂ, ਅੜਬਾਰਾਂ, ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਵਰਗੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਲੈਣ-ਦੇਣਾ ਸਟੈਂਪ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਆਮਦਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 10,000 ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਲਾਗਤ ਭੁਗਤਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਸਟੈਂਪ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੱਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। 1766 ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸਟੈਂਪ ਐਕਟ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਐਪਰ, ਸੰਸਦ ਨੇ ਚਾਹ ਉੱਤੇ ਕਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। 16 ਦਸੰਬਰ 1773 ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਮਰੀਕੀ ਮੂਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਵਿੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਚਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੋਸਟਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਨੇ ਬੋਸਟਨ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਦਾ ਤੀਰ ਚਿੱਲੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

13 ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੇ 1774 ਵਿੱਚ ਫਿਲਾਡੇਲਫੀਆ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਕੌਂਟੀਨੈਂਟਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸਦੀ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਰ ਨਾ ਥੋਪੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਫਿਲਾਡੇਲਫੀਆ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ 4 ਜੁਲਾਈ 1776 ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਰਾਬਰੀ, ਜੀਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਉੱਤੇ ਇਸਦੇ ਜ਼ੋਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਣ ਦੀ, ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ, ਧਰਮ ਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ 13 ਅਮਰੀਕੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ (ਯੂ.ਐਸ.ਏ.) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 3.3

ਮੰਨ ਲਉ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟ ਹੋ ਜੋ ਬੋਸਟਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਇੰਗਲੀਸ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲੀਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਵੀ ਦਿਉ ਕਿ ਹੋਣਾ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

3.7.3 ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਮਾਜ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਜਗੀਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਚਰਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਤੀਜਾ ਵਰਗ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ, ਮਜਦੂਰ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬੋਡ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪੜਾਅ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਈਸ 24 ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੀ ਐਟੋਇਨੇਂਟ ਦੀ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1789 ਵਿੱਚ ਲੁਈਸ 26 ਨੂੰ ਤਿੰਨੇ ਵਰਗਾਂ, ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਕਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਨੇ ਕਰ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਬੰਬਲੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਡੈਕਲੇਰੇਸ਼ਨ ਆਂਫ ਦਿ ਰਾਈਟਸ ਆਂਫ ਮੇਨ ਐਂਡ ਸਿਟੀਜ਼ੇਨ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। 1791 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੰਪਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਰੀਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਅਤੇ ਦਾਸਤਾ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ, ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦੱਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

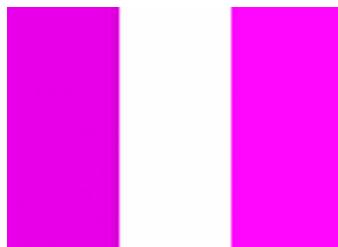
1789 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰੀਬ 15 ਸਾਲ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਲਿਆਂਦੇ। ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਫੌਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟੇ ਅਧੀਨ ਫਰਾਂਸ ਇਕ ਗਣਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਸਨ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਿਵੇਂ ਵੱਲਟੇਅਰ, ਮਾਨੋਨੇਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਰੂਸੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਇਤਾਲਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ 1861 ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਕਜੁਟ ਰਾਜ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 3.4

ਹੇਠਾਂ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਝੰਡੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਝੰਡਿਆਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੰਗ ਕੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਝੰਡੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਅਮਰੀਕੀ ਝੰਡੇ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਝੰਡੇ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰੋ।

ਚਿੱਤਰ 3.4 ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵੇਲੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਝੰਡਾ

ਚਿੱਤਰ 3.5 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਦਾ ਝੰਡਾ

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

3.7.4 ਇਟਲੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਿਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੇਨੇਸੀਆ, ਦੋ ਸਿਸਲੀਜ਼, ਪੈਪਲ ਸਟੇਟਸ, ਸਾਰਡੀਨੀਆ, ਟਸਕੈਨੀ ਆਦਿ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਪੋਪ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਪਲ ਸਟੇਟਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੋਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਟਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ, ਬੈਂਕਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੌਰਾਨ ਇਟਲੀ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਕਈ ਸਾਲ ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। 1789 ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਖਤਰਾ ਭਾਂਪਦੇ ਇਤਾਲਵੀ ਹਾਕਮ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲ ਪਿੱਚੇ ਗਏ ਜੋ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਬਣਨ ਮਹਾਰਾਂ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਕਲੱਬ ਬਣਾਏ ਗਏ। 1796 ਤੋਂ 1814 ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਲਪਾਰਟੇ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਾਲਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਕ ਇਕਜੂਟ ਇਟਲੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਜ਼ਿਨੀ ਅਤੇ ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਸਮਾਰਜਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਇਤਾਲਵੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। 1849 ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੀਡਮੌਂਟ-ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਨੇ, ਜੋ ਇੱਮਾਨੁਏਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਬੜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ ਕਿ ਇਤਾਲਵੀ ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੇਵਉਪਰ ਨੇ ਲੋਮਬਾਰਡੀ, ਟਸਕੈਨੀ, ਮੋਡੇਨਾ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਆਸਟਰੀਆਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਸਿਲੀ ਤੇ ਨੇਪਲਜ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਚਾਰਜ ਇਮੈਨੂਏਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੋਮ ਅਤੇ ਵੇਨੇਸੀਆ ਵੀ ਇਤਾਲਵੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। 1815 ਵਿਚ ਵਿਏਨਾ ਦੀ

ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਇਟਲੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਅਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1871 ਵਿਚ ਫਰੈਂਕੋ-ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਜੰਗ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਇਆ।

3.7.4 ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ

1815 ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਰਮਨ ਆਜ਼ਾਦ ਜਰਮਨੀ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਜਰਮਨੀ 39 ਨਿੱਕੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਸੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅੱਸਟਰੀਆ ਤੇ ਪੱਰਸ਼ੀਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਹਮੇਸਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕੈਸਰ ਵਿਲੀਅਮ 1 ਨੇ ਅੱਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ ਪੱਰਸ਼ੀਆ ਦੀ ਹਫ਼ਬਤ ਅਧੀਨ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਿਸਮਾਰਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਬਿਸਮਾਰਕ ਬੜਾ ਨਿਡਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਫੇਰੀ ਲੋੜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਟੈਕਸ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਕੇ ਫੌਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਲੱਡ ਐਂਡ ਆਇਰਨ ਨੀਤੀ ਵੱਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਨਾ ਆਇਰਨ ਚਾਂਸਲਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਚਿੱਤਰ 3.6 ਓਟੋ ਵਾਨ ਬਿਸਮਾਰਕ

ਇਸ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਫੌਜ ਨਾਲ ਬਿਸਮਾਰਕ ਨੇ ਸਲੀਸਵਿਗ ਅਤੇ ਹੋਲਸਟਨ ਦੀ ਜਰਮਨ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ ਡੈਨਮਾਰਕ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। 1864 ਵਿਚ ਬਿਸਮਾਰਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅੱਸਟਰੀਆ ਸੀ। ਪੱਰਸ਼ੀਆ ਨੇ ਅੱਸਟਰੀਆ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਜਰਮਨ ਮਹਾਂਸੰਘ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਬਿਸਮਾਰਕ ਨੇ ਵੀਨੇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇਟਲੀ ਲਈ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ। ਇਟਲੀ ਨੂੰ ਵੀਨੇਸ ਦੇਣ ਲਈ ਅੱਸਟਰੀਆ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਅੱਸਟਰਿਆਈ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ 3 ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰੂਸ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਾਲੇ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੂਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਪੱਰਸ਼ੀਆਈ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚਲੇ ਚਾਰ ਛੋਟੇ ਜਰਮਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ 3 ਦੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੀ ਸਿਰਫ ਅੜਿੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਕਰਕੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਪੱਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਰੈਂਕੋ-ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਜੰਗ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਪੱਰਸ਼ੀਆ ਨੇ 1871 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ 3 ਨੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਅਲਸੇਸ ਅਤੇ ਲੋਰੇਨ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਸਟਰੀਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜਰਮਨ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੈਸਰ ਵਿਲੀਅਮ 1 ਅਧੀਨ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੋਤੀ ਹੀ ਜਰਮਨੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜਰਮਨ ਆਰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਉਸਾਰ ਲਿਆ।

ਯੂਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

3.7.6 ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅੰਦਰੋਲਨ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ

ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨਾਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ ਜੋ ਗਰੀਬ, ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ, ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਜੋ ਇਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਏਂਗੇਲਜ਼ ਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਕੈਪੀਟਲ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਜ਼ਰਤਾਂ ਘਟਾ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਮਾਤੀ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇਗਾ।

ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਹਾਰਕ ਮਿਸਾਲ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਰੂਸ ਸਨੱਅਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਛਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਕ ਅਰਥਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਜਾਰ ਇਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਦੁੱਖ ਝੱਲੇ। 1905 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ ਡੂਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਨਗਰਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ 1905 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਬੜੀ ਸੀਮਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੇਚੈਨੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

1917 ਵਿਚ ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰੂਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰੂਸੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਾਰ ਨਿਕੋਲਸ 2 ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਘੋਰ ਦੁੱਖਦਾਈ ਸੀ। ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਕੰਮਕਾਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਫਾਇਦਿਆਂ ਲਈ ਰੂਸ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸੱਜਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਸੀ ਫੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਾਈਬੇਰੀਆ ਦੇ ਯੱਥ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਸਹੀ ਗਰਮ ਵਰਦੀ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜਬਰੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਵੀ ਜਾਰ ਨਿਕੋਲਸ 2 ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੰਗਿਆ ਅਤੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਹੜਤਾਲੀ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਕੋਲ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਹਿਰਾਂ ਕੋਲ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਦੀ ਸਹੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਰੂਬਲ ਦੇ ਨੋਟ ਛਾਪ ਲਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਦਰਾ-ਸਫੀਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਹਾਲਤ ਜਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 3.7 ਪੈਟਰੋਗ੍ਰਾਦ ਵਿਖੇ 18 ਜੂਨ 1917 ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ। ਬੈਨਰਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ 10 ਪੂਜੀਪਤੀ ਮੰਤਰੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ, ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਫੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀਆਂ ਕੋਲ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਨਿਕੋਲਸ 2 ਨੂੰ ਪੀਟਰ-ਪੱਲ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਹਾਲਤ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਟੱਲਸਟਾਏ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਿਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ 1917 ਵਿਚ ਜਾਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਨਸ਼ੇਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਇਕ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਬੱਲਸ਼ੇਵਿਕ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਦਾਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1917 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਅਕਤੂਬਰ ਇਨਕਲਾਬ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਅੰਤਮ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਾਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਆਰ. ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹਾੰਦਰਾ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੋਰ-ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਏ ਅਸਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਟਕਰਾਉ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਾਂ ਵੱਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3.3

1. ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣੋ-
    - ਕ) ਅਮਰੀਕਾ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ?
- (1) 13   (2) 14   (3) 15   (16)

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

- ਖ) ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਐਸਟੇਟ ਵਿਚ ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ?
- (1) ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (2) ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ (3) ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ (4) ਰਜਵਾੜੇ
- ਗ) ਜਰਮਨ ਏਕੀਕਰਣ ਕਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ?
- (1) ਕੇਵਉਂ (2) ਮੈਜ਼ਿਨੀ (3) ਬਿਸਮਾਰਕ (4) ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ
2. 1688 ਦਾ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਵੈਧਤਾ 30 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਉ।
3. ਆਜਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
4. ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੂਰੋਪ ਦੀ ਜਗੀਰੂ ਵਿਵਸਥਾ ਟੁੱਟ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ, ਵਪਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਰਜੀਤੀ, ਵਣਜਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉੱਭਰਦੀ ਵਣਜਕ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ।
- * ਜੋ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਜਾਂ ਪੁਨਰਜਨਮ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਨਾਤਨੀ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੋਚ ਨਸ਼ੂਨੇ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।
- * ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ।
- * ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੇਲਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਹੰਭਲਾ ਸੀ ਜੋ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਵੱਲੋਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੁਫਾੜ ਕੈਥੋਲਿਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ।
- * ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕੱਪਰਨੀਕਸ, ਕੈਪਲਰ, ਗੈਲੀਲੀਓ ਅਤੇ ਨਿਊਟਨ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- * ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਰੌਂਅ ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਖੋਤ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਲਈ ਦੁਰਗਾਮੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ।
- * ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ 1750 ਈ. ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਸਨੱਅਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਦਰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਨੱਅਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ/ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਮਾਤ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

- * 1776 ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।
- * ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਟੈਸਕਿਊ, ਵੱਲਟੇਅਰ ਅਤੇ ਰੂਸੇ 1 ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।
- * ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ।
- * ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ।
- * ਨਵੀਂ ਸਨੱਅਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈਆਂ। ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸੌਵੀਅਤ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਕਿਵੇਂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ?
2. ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਸੋਚ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂਨੇ ਤੋਂ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜਾ ਕੀਤਾ? ਕਰੀਬ 100 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ?
4. ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਰਥਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਵੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ?
5. ਅਮਰੀਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।
6. ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਪਿਆ?
7. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਲਈ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
8. ਸਨੱਅਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

3.1

1. ਕ) ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖ) ਜੀਸਸ ਦਾ ਸਮਾਜ
2. ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-1

- ਕ) ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਲਈ ਲੜਦੇ ਸਨ।
ਖ) ਰਾਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਗੀਰੂ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
3. ਮਾਨਵਵਾਦ, ਤਰਕਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
4. ਕ) ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਬਰ ਚਰਚ ਉੱਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੀਸਸ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਉੱਤੇ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਖ) ਧਾਰਮਕ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਰੋਤ ਬਾਈਬਲ ਸੀ।

3.2

1. ਕ) (1) ਖ) (2)
2. ਕ) ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰਕ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ
ਖ) ਪ੍ਰੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ
3. ਕੰਪਾਸ, ਨਾਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ-
ਪੂਜਾਪਤੀ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ।

3.3

1. ਕ) (1) ਖ) (2) ਗ) (3)
2. ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ
ਸੰਸਦ ਬਿਨਾਂ ਖੂਨ ਡੋਲ੍ਹੇ ਜੇਮਜ਼ 2 ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰੂਪ ਦੀ
ਸਰਕਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਰਹੀ।
3. ਕ) ਦੋਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ
ਗੱਲ ਕੀਤੀ।
ਖ) ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕੀਤਾ।
4. ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ, ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ
ਵਰਗੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ
ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ
ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ। ਇਸ
ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰੇਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ
ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰ ਪ੍ਰੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ। ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਲੱਭਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਰਿਆ। ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸੌਦਾਗਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਈ ਠੀਕ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ।

ਉਦੇਸ਼

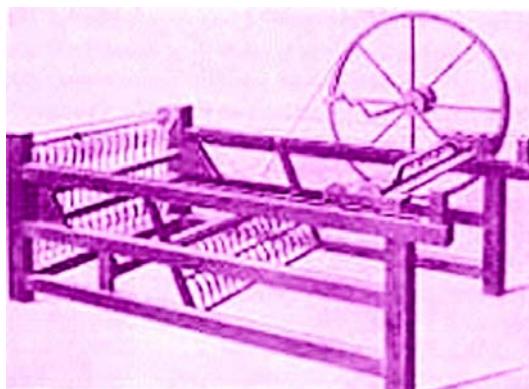
ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ-

- * ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੇ
- * ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ
- * ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕੇ
- * ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੇ
- * ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ
- * ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਨੱਧ ਸਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਦੋ ਮਹਾਂਜੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ
- * ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕਰ ਸਕੇ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਿਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਵਣਜਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਨੱਅਤੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਰਤਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 1750 ਤੋਂ 1850 ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਸੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਾਢਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਗਤਾ ਵਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਹੜੀ ਆਬਾਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਜੁੜੀ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਪਹਿਲਾਂ ਸੌਦਾਗਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਉਤਪਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਮੰਗ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਧਨੀ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲਾ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਲਾ ਲਈ, ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੱਕੀ ਉਜ਼ਰਤ ਤੇ ਕਾਮੇ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖਾਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 4.1 ਪੁਰਾਣੀ ਕਤਾਈ ਮਸ਼ੀਨ

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ 1769 ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ ਵੱਟ ਵੱਲੋਂ ਭਾਫ ਇੰਜਣ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। 1733 ਵਿਚ ਜੇਮਸ ਕੋਅ ਨੇ ਫਲਾਈਂਗ ਸ਼ੱਟਲ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬੁਣਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਮਸ ਹਾਰਗੀਵਸ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਰਖੇ ਸਪਿਨਿੰਗ ਜੱਨੀ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਜੋ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਧਾਰੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੂਣੀਆਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਪਿਨਿੰਗ ਜੱਨੀ ਦੀ ਕਾਢ ਮਗਰੋਂ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਸਨੱਅਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਕਾਰਕ ਬਣਿਆ। ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੇਲਮਾਰਗਾਂ ਤੇ ਭਾਵ ਦੇ ਜਹਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਗੈਸੋਲੀਨ ਦੇ ਇੰਜਣਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਕੋਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਨੱਅਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਨ। 1850 ਤੱਕ ਸਨੱਅਤਾਂ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੂ ਕਾਰਕ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1830 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਰਾਂਸ, 1850 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਖਾਨਾ ਜੰਗੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਪੜ੍ਹੀਏ ਕਿ ਸਨੱਅਤੀਕਰਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਵੀਨਤਕਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਜੇਥਰੇ ਤੁੱਲ ਦੀ ਸੀਡ ਪਲਾਂਟਿੰਗ ਡਰਿੱਲ ਜਿਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਢੂਘਾਈ ਤੇ ਬੀਜਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। 1760 ਤੋਂ 1830 ਵਿਚਕਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਕਰੀਬ 1000 ਐਨਕਲੋਜਰ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਰਕਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਗਏ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵਧਾਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ ਵਣਜਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚੱਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਧੇਰੇ ਬਰਾਮਦਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਦਰਾਮਦਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦੰਲਤ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਧਾਰ ਵਿਚ ਦਖਲ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਇਕ ਭੁਗੋਲਿਕ ਵਾਪਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦੀਪੀ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਥੇ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਸੁਖਾਲੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬਾਕੀ ਦੇ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਬੇਰੋਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਨਹਿਰਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਗਰ ਵਰਗੇ ਜਲਮਾਰਗਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੁੰਗੀ ਜਾਂ ਰੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਧਾਰ ਖੇਤਰ ਮੱਲਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਧਿਆਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਇਕ ਅਨੁਕੂਲ ਥਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

4.2 ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਨ ਬੜਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਹਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੇ ਪਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹੋਗੋ।

4.2.1 ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ

ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਤਕਨਾਲੋਜਕੀ ਉੱਨਤੀ ਨੇ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਖੋਜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕੱਪੜਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਨੱਅਤੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੀਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ 1789 ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਸਲੇਟਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਕਪਾਹ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਜਿਸਨੇ ਗੁਲਮਾਂ ਲਈ ਮੰਗ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਆਰਕਰਾਈਟ ਨੂੰ ‘ਕਾਰਖਾਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?’ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਠੇਕੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। 1779 ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਕਰੋਮਪਟਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸਪਿਨੀਂਗ ਮਿਊਲ ਦੀ ਕਾਚ ਕੱਢੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਡਮੰਡ ਕਾਰਟਰਾਈਟ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਖੱਡੀ ਬਣਾਈ। ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗਾਈ, ਬਲੀਚਿੰਗ ਅਤੇ ਛਾਪਾਈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 4.1

ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥਕਰਘਾ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਬੁਣਕਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਇਹ ਦੇਖੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਥੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਕਿਹੜੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੋ।

ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਰਮਾਣ, ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਬੜਾ ਨੇਤ੍ਰਿਉਂ ਰਸਾਇਣ, ਬਿਜਲੀ, ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਬਲਕਿ ਕੱਚੇ ਮਾਲ, ਨਵੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਕਿਰਤ ਲਈ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਪਸਾਰ ਕਰਕੇ ਚੌਧਰ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

4.2.2 ਭਾਡ ਇੰਜਨ

ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਡ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। 1705 ਵਿਚ ਥੱਗਸ ਨਿਊਕੋਮਨ ਨੇ ਕੋਲਾ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਇੰਜਣ ਬਣਾਇਆ। 1764 ਵਿਚ ਜੇਮਸ ਵਾਂਟ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਨਿਊਕੋਮਨ ਦੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਇੰਜਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਚਾਰ ਗੁਣਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਡ ਨੂੰ ਸੰਘਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੈਕਜੁਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਵਾਲਾ ਇਕ ਚੈਂਬਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇੰਜਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਲੰਡਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰਾਖ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨ ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਦੀ ਡਰਿੱਲ ਗਨ ਵਰਤੀ। ਭਾਡ ਇੰਜਣ ਨੇ ਢੇ ਤੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਇੰਜਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ। ਭਾਡ ਇੰਜਣ ਨੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਪੋਰਟੇਬਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨਦੀਆਂ ਜਾਂ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ।

4.2.3 ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ

ਭਾਡ ਇੰਜਣ, ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਖਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੋਲਾ ਸਮਾਂਤਰ ਰੁਖ ਸੁਰੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਤਹਿ ਉੱਤੇ ਵਰਟੀਕਲ ਸਾਫਟ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਲੇ ਦੀ ਹਰਕਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ-ਜਾਨਵਰ, ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ। ਕੋਲਾ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰੀ ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਨ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਆਕਾਰ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਭਾਡ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਕੋਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਲਾ ਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾਦਾਰ ਸੁਰੰਗਾਂ ਕੋਲੇ ਦੀ ਚੁਆਈ, ਦੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਲਈ ਬਹੂਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਸੇਫਟੀ ਲੈਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਲਾ ਖਣਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਫੇਫੜਾ ਰੋਗ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਹਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। 1709 ਵਿੱਚ ਅਬਰਾਹਮ ਡਾਰਬੀ ਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਪੰਘਰਾਇਆ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਪੰਘਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਾਤਮੇ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। 1784 ਵਿੱਚ, ਇਕ ਲੋਹ ਉਸਤਾਦ ਹੈਨਤੀ ਕੱਚਰਟ ਨੇ ਘੱਟ ਭੰਗੁਰ ਲੋਹਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟਵਾਂ ਲੋਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉਪਯੋਗੀ ਧਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। 1774 ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਨੇ ਇਕ ਡਰਿੱਲਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਬੜੀ ਦਰੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸੁਰਾਖ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਸੀ। 1786 ਅਤੇ 1806 ਵਿਚਕਾਰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਅਤੇ ਜਹਾਜਸਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ।

ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਸਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹਰਕਤ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਚੁਆਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਖੋਜਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਫੌਰੀ ਲੋੜ ਸੀ।

4.2.4 ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਚੁਆਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਸਨਾਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ। ਕੱਚੇ ਮਾਲ, ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪੁਲਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 1700 ਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚੁਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤੱਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। 1814 ਵਿੱਚ ਜਾਰਜ ਸਟੀਫਨਸਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਭਾਡ ਦਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਲੋਕੋਮੋਟਿਵ ਇੰਜਣ ਰੇਲਵੇ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦੌੜਨ ਲਈ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਾਫ਼ ਇੰਜਣ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇਜ਼ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚੁਆਈ ਸਾਰੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲੀਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਕੇ ਨਹਿਰੀ ਚੁਆਈ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

FIG. 56.—THE "ROCKET," 1829.

ਚਿੱਤਰ - ਜਾਂਰਜ ਸਟੀਫਾਨਸਨ ਦਾ ਰੱਕੋਟ 1829

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਲੋਕੋਮੋਟਿਵ ਖਿਚਾਈ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ 1825 ਵਿਚ ਸਟਾਂਕਟਨ ਤੋਂ ਡਾਰਲਿੰਗਟਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੱਧ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਭਾਫ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਦਬਾਨੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ ਲੋਹੇ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਜੇਕਰ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਭਾਫ਼ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੋਟਰ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਾਈਕਲ ਫੈਰਾਡੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ? ਹੁਣ ਬਿਜਲੀ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਫੌਜੀ ਯੂਨਿਟਾਂ, ਬਸਤੀਆਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤਾਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੌਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

4.3 ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਅਸਰ

ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਤੌਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਮਾੜੀ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮਕਾਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਰਖਾਨਾ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੇ ਮਕਸਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਘੱਟ ਉਜ਼ਰਤ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਕਰਦੇ ਸੀ- ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ 12 ਤੋਂ 14 ਘੰਟੇ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਘੰਟ ਉਜ਼ਰਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲੇ, ਸਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਸਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਹਾਲਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀ? ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਬਾਉ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੰਮਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਗਏ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਅਗਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 4.2

ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਗਵਾਂਢ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨ ਜਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦੇਖੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਕਿ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੰਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ।

ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਘੰਟ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਭੋਜਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਦੌਲਤ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੋਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਫਰ ਆਮਦਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। 1700 ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੁਨਿਆਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿੱਜੀ ਬੈਂਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਵਪਾਰ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ, ਨਵੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸਸਤੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਆਪਣੇ ਫੈਲ ਰਹੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਸਤੀਆਂ ਲਈ ਦੌੜ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੌੜ ਵਿਚ ਇਟਲੀ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਪਸਾਰਾਂ ਨੇ ਚੌਧਰ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਨ ਲੱਗੀਆਂ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4.1

- ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਦੋ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।
- ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ?
- ਕੋਲਾ ਖਾਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?

4. ਕਾਲਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰੋ-

ਕ) ਜੈਮਸ ਵਾਟ	1) ਲੋਹਾ ਉਦਯੋਗ
ਖ) ਸੈਮੂਅਲ ਕਰੱਮਟਪਨ	2) ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੋਟਰ
ਗ) ਹੈਨਰੀ ਕਾਰਟ	3) ਭਾਫ਼ ਇੰਜਣ
ਘ) ਮਾਈਕਲ ਫੈਰਾਡੇ	4) ਸਹਿਨਿੰਗ ਜੈਨੀ
	5) ਸਹਿਨਿੰਗ ਮਿਊਲ
	6) ਫਲਾਈਂਗ ਸ਼ੱਟਲ

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

4.4 ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸਨੱਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਵਾਧੂ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਗਵਾਂਢੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਤੱਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਜਾਂ ਹਕੂਮਤ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੌਜ ਜਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਧਨੀਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਨਵੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੱਚੇ ਮਾਲ, ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਲਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜੀ ਜਿੱਤ, ਸਿਆਸੀ ਹਕੂਮਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਚ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਹੋਰ ਧਰਤੀ ਜਿੱਤਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਿੱਤੀ ਗਈ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਸਤੀ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਰਹੇ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ? ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰੱਧ ਸਨ। ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸਨੱਅਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੜੇ ਦੂਰ-ਦਰਾਡੇ ਸਨ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਫਾਇਦੇ ਦੇਣ ਜਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਭਾਫ਼ ਦੇ ਜਹਾਜ਼, ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੁਖਾਲੀ ਚੁਆਈ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਸੌਖੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਾਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਕਰੀਬ

ਟਿੱਪਣੀ

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸੁਖਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਚਰਮ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੌਰਵ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਮੁਲਕਾਂ ਨੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਧਰਤੀਆਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਸਲੀ ਬਿਹਤਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੜੇ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆ ਬਣਾਉਣਾ ਗੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ, ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਧਰਤੀਆਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਵਾਜਬੀਅਤ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਂਬਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਧਰਤੀਆਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਧਰਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਏ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਕੋਲੰਬਸ, ਵਾਸਕੋ ਡੀ ਗਾਮਾ ਅਤੇ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਮੈਜੇਲਨ?

4.4.1 ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ

ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਅਫਰੀਕਾ ਨੂੰ ਡਾਰਕ ਕਾਨੱਟੀਨੈਂਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ? ਇਸ ਮਹਾਂਦੰਦੀਪ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਸਨ। ਉਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੰਦ, ਸੋਨਾ, ਹੀਰੇ, ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਖੀਰਾ ਲੱਭਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਫਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ, ਅਰਥਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬੜਾ ਪਿਛਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਢੋੜਾਂ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਰਪੀਆਂ ਕੋਲ ਤਕਨਾਲੋਜੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। 1875 ਤੱਕ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਕਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚੌਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪਰ 1880 ਅਤੇ 1910 ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰਾ ਅਫਰੀਕਾ ਯੂਰਪੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਅਗਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਲੰਦਨ, ਪੈਰਿਸ, ਲਿਸਥਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਟੇਬਲਾਂ 'ਤੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਸੀ।

ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਲਜੀਰੀਆ, ਟਿਊਨੀਸੀਆ, ਮੋਰੋਕੋ, ਆਈਵਰੀ ਕੋਸਟ, ਡਾਹੋਮੀ, ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਆ ਗਏ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਜੈਬੀਆ, ਸਿਦੇਰਾ ਲਿਉਨ, ਗੋਲਡ ਕੋਸਟ, ਨਾਈਜੀਰੀਆ, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਰੋਡੋਸ਼ੀਆ, ਯੁਗਾਂਡਾ, ਕੀਨੀਆ, ਏਜਿਪਟ, ਸੁਡਾਨ, ਏਰੀਟੋਰੀਆ, ਸੋਮਾਲੀਲੈਂਡ ਅਤੇ ਲੀਬੀਆ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਹਰਾਏ ਨਾ ਗਏ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਟਾਂਗਾਨੀਕਾ, ਟੋਗੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਕੈਮਰੂਨ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਨੂੰ 1914 ਵਿਚ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼, ਲਾਈਬੇਰੀਆ ਅਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਪਰ 1935 ਵਿਚ ਇਥੋਪੀਆ ਤੇ ਇਟਲੀ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਛਣ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਸੀ। ਯੂਰਪੀਆਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮ ਦਰਾਮਦ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਿਸਬਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਯਮਿਤ ਗੁਲਾਮ ਮੰਡੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। 1500 ਅਤੇ 1800 ਵਿਚਕਾਰ ਕਰੀਬ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਅਫਰੀਕੀ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵੱਜੋਂ ਵੇਚੇ ਗਏ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 4.3

ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤੜਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ? ਦੂਜਾ ਬੰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਤੁਸੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ ਹੋ ਉਹ ਸੁਝਾਓ।

4.4.2 ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ

ਜਿਵੇਂ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੀ ਯੂਰਪੀਆਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਬਸਤੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਪੁਰਤਗਾਲ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਪਾਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਖੀਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰ ਲਏ। 1763 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਸਨ। ਬਾਂਕਸਰ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਅਫੀਮ ਜੰਗ ਨੇ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿੱਤੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਨੱਅਤੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਪੜ੍ਹੀਏ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ।

4.4.3 ਚੀਨ

ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਸੀ ਪਰ ਚੀਨ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਪਾਸੜ ਵਪਾਰ ਯੂਰਪੀ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਲਈ ਲਾਹੌਰੰਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਡੇਗਣ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਨ ਨੂੰ ਅਫੀਮ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹਿਲੀ ਅਫੀਮ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੀਨ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਹਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਈ ਛੂਟਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜੇ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਖੁਲਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਚੀਨੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੁਲਕ ਨਾ ਵਧਾ ਸਕੀ। ਉਹ ਚੀਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਦਾ ਦੀਪ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜੀ ਅਫੀਮ ਜੰਗ ਬਰਤਾਨੀਵੀ ਕੰਡੇ ਦੇ ਨਿਰਾਦਰ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦੂਤ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੱਕਸ਼ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਈਸਾਈ ਸਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਜੱਥੇਬੰਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਗੁਪਤ ਹਮਾਇਤ ਸੀ।

4.4.4 ਜਪਾਨ

ਇਕ ਚੇਤਨ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ 1868 ਵਿਚ ਮੀਜ਼ੀ ਪਰਤਾਓ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਜਪਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨੱਅਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਕਦਰਤੀ ਸਰੋਤ ਬੜੇ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

1871 ਵਿਚ ਜਪਾਨੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਪਾਨ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਸਨੱਅਤੀਕਰਣ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈ। 1877 ਵਿਚ ਬੈਂਕ ਅੱਡ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸਪਾਤ ਅਤੇ ਕੱਪਤੇ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਪਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਸਾਲ 1905 ਤੱਕ ‘ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਰੱਧ ਕਰੋ, ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੋ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਹੇਠ ਜਾਪਾਨ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਨੱਅਤੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਫਾਰਮੁਸਾ, ਦੱਖਣੀ ਸਖਾਲਿਨ, ਕੋਰੀਆ, ਮੰਚੂਰੀਆ, ਇੰਡੋ-ਚੀਨ, ਬਰਮਾ, ਸਿੰਧਾਪੁਰ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਫਿਲੀਪੀਨਜ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ।

4.4.5 ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ

ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ, ਬਰਮਾ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ, ਮਲਾਇਆ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਇੰਡੋ-ਚੀਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਇੰਡੋ-ਫਿਲੀਪੀਨਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਯੂਰਪੀਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਉੱਤੇ ਪੁਰਤਗਲੀਆਂ ਦਾ ਫੇਰ ਡੱਚਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਚਾਹ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੀਆਂ ਬਰਮਦਾਂ ਦਾ 7/8 ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ।

ਦੱਖਣ-ਪੂਰਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਰਹੇ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਵੀਤਨਾਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਡੋ-ਚੀਨ ਦੇ ਈਸਾਈਆ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵੀਤਨਾਮ, ਲਾਉਸ ਅਤੇ ਕੰਬੋਡੀਆ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਮਲਾਇਆ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਰਮਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧਾਪੁਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।

(?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਥਾਈਲੈਂਡ ਜਾਂ ਸਿਆਮ ਇੰਡੋ-ਚੀਨ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਵੀ ਜਿੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸਿਆ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਰਿਹਾ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ, ਤਾਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਬਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ। ਦੇਸੀ ਸਨੱਅਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬੜੇ ਨਿਰਦੁਈਪੁਣੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਚੀਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਈਬੋਰੀਆ ਅਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰਾ ਅਫਰੀਕਾ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਫਰੀਕੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਜੋਂ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਯੂਰਪੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਜਾਂ ਅਪਰਾਖੀਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ, ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਨੱਅਤੀ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥਚਾਰਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਆਏ ਪਰ ਹਾਕਮ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਰਥਚਾਰਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਕਦੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਬਰਾਮਦਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਖਰੀਦਦਾਰ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਬਰਾਮਦਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰੀ ਕਰਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਗੁਰਬਤ ਵਿਚ ਡੋਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੌਰ ਨਾਲੋਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਢਾਂ ਸਾਮੂਹਣੇ ਆਈਆਂ। ਭਾਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਯਾਤਰਾ, ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਫੌਰੀ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਤੇਜ ਆਵਾਜਾਈ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਸੰਗੜ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਲੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4.2

- ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।
- ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੋ ਵਾਧੇ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।
- ਗੁਲਾਮ ਵਪਾਰ ਕੀ ਸੀ?

4. ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚਾਣੋ-

ਕ) ਹੇਠਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਡਾਰਕ ਕੌਨਸ਼ਨੈਂਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?

- (1) ਅਫਰੀਕਾ   (2) ਏਸ਼ੀਆ   (3) ਯੂਰਪ

ਖ) ਮੀਜ਼ੀ ਰੈਸਟੋਰੇਸ਼ਨ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ?

- (1) ਭਾਰਤ   (2) ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ   (3) ਜਪਾਨ

ਗ) ਅਫੀਮ ਜੰਗ ਕਿੱਥੋਂ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ?

- (1) ਭਾਰਤ   (2) ਚੀਨ   (3) ਬਰਮਾ

ਘ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?

- (1) ਵੀਤਨਾਮ   (2) ਮੋਰਕੋ   (3) ਕੀਨੀਆ

4.6 ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ-1

ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਨੱਅਤੀਕਰਣ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਤਿੱਖੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਸਤੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀਆਂ। ਆਪਸੀ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ 1914 ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਜੰਗ ਨੇ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਧਿਛਲੀ ਮਿਸਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤ ਜੰਗ ਵਿਚ ਝੋਕ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਲ ਸੈਨਾ, ਜਲ ਸੈਨਾ ਤੇ ਵਾਯੂ ਸੈਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸਿਲ ਵੱਸੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਪ੍ਰੰਦ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਕੇ ਬਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਜੰਗ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋੜਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ 1914 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੇ ਵਾਧਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਚਰਮ ਬੰਦੂ ਸੀ।

4.6.1 ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੋਰ ਬਸਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਟਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਸਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬਸਤੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਖੋ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਚੌਥਾਈ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਨੱਅਤੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਨੱਅਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਉਨੀਂ ਹੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਨੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਕ ਲੋੜਾਂ

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜੰਗੀ ਬੇੜਾ ‘ਇੰਪਰੇਟਰ’ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਟ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਬਾਲਟਿਕ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਨੀਲ ਨਹਿਰ ਬਣਾ ਲਈ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਬਰਲਿਨ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਫੌਜਾਂ ਜਾਂ ਰਸਦ ਭੇਜਣੀ ਸੁਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਆਂ ਲਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਰਮਨੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਤਾਂਧਾਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਏਕੀਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਟਲੀ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਤਰਿਪੋਲੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਮੋਰੋਕੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਂਧਾਂ ਸਨ। ਜਪਾਨ ਦੀਆਂ ਤਾਂਧਾਂ ਧੂਰ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ 1905 ਦੀ ਰੂਸੀ-ਜਪਾਨੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਸਟਰੀਆ ਦੀਆਂ ਤਾਂਧਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

4.6.2 ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਵਧੇਰੇ ਬਸਤੀਆਂ ਲਈ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉਆਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈਵਾਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। 1882 ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ, ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਨੇ ਇਕ ਤਿਵੱਲਾ ਗਠਜੋੜ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹਲਫ਼ ਲਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਿਵੱਲਾ ਸਮਝੌਤਾ 1907 ਵਿੱਚ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਆਪਸ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਟਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਸੀ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਸੰਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਹਲ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਪੇਂਡਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਯੂਰਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਵੇਗਾ।

4.6.3 ਪੈਨ ਸਲਾਵਾਂ ਅੰਦੇਲਨ ਅਤੇ ਬਾਲਕਨ ਸਿਆਸਤ

ਪੂਰਵੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਾਲਕਨ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਯੂਨਾਨ, ਰੁਮਾਨੀਆਂ, ਬਲਗਾਰੀਆ, ਸਰਬੀਆ, ਮੋਂਟੇਨੇਗਰੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਰਾਜ। ਮੁਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜ ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਜਾਂ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੱਕ ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਰੂਸ ਸਮੇਤ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਅਗੇ ਵਧੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਮੁੜ ਉਭਾਰ ਨੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਉਲੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੂਰਵ ਯੂਰਪੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੇਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੈਨ ਸਲਾਵਾਂ ਅੰਦੇਲਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸਲਾਵਜ਼ ਨੂੰ ਸਰਬੀਆ ਅਧੀਨ ਇਕੋ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕਜੁੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦੇਲਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਲਾਵਾਂ ਵੱਸੇਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰੂਸ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਵਿਚਕਾਰ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਪੈ ਗਈ। 1912 ਅਤੇ 1914 ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਬਾਲਕਨ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਤੁਰਕੀ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਬਜ਼ੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਆਸਟਰੀਆ ਨੇ ਗ੍ਰੇਟਰ ਸਰਬੀਆ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅਲਬਾਨੀਆ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਸਟਰੀਆ ਤੇ ਢੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਬੀਆ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਵਧ ਗਈ।

ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ 1914 ਤੱਕ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਸਟਰੀਆਈ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਆਰਕਡਿਊਕ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਰਾਜਕੀ ਦੌਰੇ ਤੇ ਬੋਸਨੀਆ ਦੀ ਰਾਜਪਾਨੀ ਸਾਰਾਜੇਵੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ 28 ਜੂਨ 1914 ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਬੀਆਈ ਨੌਜਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਕਡਿਊਕ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਦਾ ਕਤਲ ਜੰਗ ਦਾ ਫੌਰੀ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਸਟਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਸਰਬੀਆ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਵਿੱਭਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਤੁਸੀਂ ਮਦਦ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਸਰਬੀਆ ਨੇ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਮੰਨਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। 28 ਜੁਲਾਈ 1914 ਨੂੰ ਆਸਟਰੀਆ ਨੇ ਸਰਬੀਆ ਉੱਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 3 ਅਗਸਤ 1914 ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਫਰਾਸ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਜਰਮਨੀ ਫੌਜਾਂ ਬੈਲਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ 4 ਅਗਸਤ 1914 ਨੂੰ ਇੰਗ੍ਰੈਂਡ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਜੰਗ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਨੇ ਛੇੜੀ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਲੈ ਲਈ।

4.6.1 ਜੰਗ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ (1914-1918)

ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਅਗਸਤ 1914 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਉਹ ਨਵੰਬਰ 1918 ਤੱਕ ਚੱਲੀ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਹਿਮ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ 1914 ਵਿੱਚ ਮੇਮ ਦੀ ਲੜਾਈ, 1916 ਵਿੱਚ ਵੇਰਵੂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਸੋਮੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਜੁਟਲੈਂਡ ਦੀ ਲੜਾਈ। ਸਾਲ 1917 ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧੇ ਹੋਏ-ਇਕ ਸੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਯੂ.ਐਸ. ਏ. ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੀ ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਤੋਂ ਰੂਸ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ।

1915 ਵਿੱਚ, ਜਰਮਨ ਯੂ.ਬੋਟਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਲੁਸੀਟਾਨੀਆਂ ਡੋਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 128 ਯੂ.ਐਸ. ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜੋ ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੂ.ਐਸ. ਸੀਨੋਟ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਯੂ.ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਪਲਾਇਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੰਗ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਯੂ.ਐਸ. ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਫਾਇਦੇ ਵੀ ਹੋਣੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ 1917 ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰੂਸ ਵਿੱਚ 1917 ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਇਨਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ? ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਰੂਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਅਤੇ 1918 ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਰਮਨੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਧੀ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1918 ਤੱਕ ਜਰਮਨੀ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਬਲਗਾਰੀਆ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਤੰਬਰ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 3 ਨਵੰਬਰ 1918 ਨੂੰ ਆਸਟਰੀਆ ਵਿੱਚ

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲਣ ਕਾਰਨ ਆਸਟਰੀਆਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਲਹੇਲਮ-2 ਹਾਲੈਂਡ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਗਣਤੰਤਰ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 11 ਨਵੰਬਰ 1918 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਗਬੰਦੀ ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦਾ ਖਾਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਗਾਨਾਂ, ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਗੈਸ, ਤਰਲ ਅਗਨੀ, ਪਨਡੁਬੀਆਂ ਅਤੇ ਟੈਂਕ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਵੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਨਾਕਾਬੰਦੀ, ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਹਮਲੇ ਵਰਤੇ। ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਖੰਦਕੀ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਰਤੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਜਹਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਡੋਬਣ ਲਈ ਯੂ. ਬੋਟਾਂ ਤੇ ਸਬਮਰੀਨਾਂ ਵਰਤੀਆਂ।

4.6.5 ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸਿੱਟੇ

ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਇਕ ਬੜੀ ਹੀ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮੁਝੇ ਆਈ। ਮਾਸੂਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਇਕ ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਕੁੱਲ ਖਰਚੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ 180 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦੇ ਹੈਰਤਾਂਗੇਜ਼ ਆਂਕੜੇ ਤੱਕ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਰਥਚਾਰਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਤਣਾਉ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਤ ਫੈਲ ਗਈ।

ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ਜੂਨ 1919 ਵਿਚਕਾਰ ਇਤਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਰਾਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਸੇਲਜ਼, ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਰੀਬ 27 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਪਰ ਫੈਸਲੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ। ਰੂਸ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰਾਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਨੇ ਹਰਾਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਸੰਧੀਆਂ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਜਰਮਨੀ ਨਾਲ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੀ ਵਰਸੇਲੜ ਦੀ ਸੰਧੀ, ਆਸਟਰੀਆ ਨਾਲ ਸੈਂਟ ਜਰਮੇਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਨਾਲ ਸਰਵੀਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਸਨ।

ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅਲਸੇਸ ਅਤੇ ਲੋਰੇਨ ਜੋ 1871 ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਖੋਏ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਮੌਡੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਧਰਤੀ ਰਹਾਈਨਾਲੈਂਡ ਨੂੰ ਫੌਜ ਰਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਤਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੋਲਾ ਸਮਰਿੱਧ ਸਾਰ ਘਾਟੀ 15 ਸਾਲ ਲਈ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਰਮਨੀ ਫੌਜ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਹਜ਼ ਡੋਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫੌਜ ਸਿਰਫ 1,00,000 ਫੌਜੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਖੋਏ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬੈਲਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਪੋਲੈਂਡ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਸੈਂਟ ਜਰਮੇਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨੇ ਹੰਗਰੀ ਨੂੰ ਆਸਟਰੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੰਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਸਟਰੀਆ ਨੂੰ ਹੰਗਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੰਨਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਚੈਕਸਲੋਵਾਕੀਆ, ਰੁਮਾਨੀਆ ਅਤੇ ਯੁਗੋਸਲਾਵੀਆ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਸਰਵੀਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨੇ ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇਤਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ, ਫਿਲਸਤੀਨ ਅਤੇ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਫਿਲਸਤੀਨ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਇਤਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਜੰਗ ਅਤੇ ਅਮਨ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਯੂਰਪ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੋਮਾਨੋਵਜ਼ ਦੇ ਹਾਕਮ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਹੋਹੇਨਜੋਲਰਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦਾ ਹੈਪਸਬਰਗ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗਣਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1922 ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਰਾਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦੋ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਅਤੇ ਯੁਗੋਸਲਾਵੀਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹੰਗਰੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਬਾਲਟਿਕ ਰਾਜ ਜਿਵੇਂ ਐਸਟੋਨੀਆ, ਲਿਥੂਆਨੀਆ, ਲਾਤਵੀਆ ਅਤੇ ਫਿਨਲੈਂਡ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਰੁਮਾਨੀਆ ਅਤੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਅਮਨ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਸਮਝੌਤੇ ਹਰਾਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਬੋਧੇ ਗਏ ਉਹ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਯੂਰਪੀ ਚੌਧਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਆਰ. ਅਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੇ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਮਿਲੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1918 ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਈ ਜੰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂ.ਐਸ. ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਲਸਨ ਦੇ 14 ਨੁਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 1920 ਵਿਚ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ।

4.6.6 ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼

ਲੀਗ 1920 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਜਨੇਵਾ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣਾ, ਭਵਿੱਖੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨੇ ਸੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਲੀਗ ਜੰਗ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਜਿਸ ਖਾਤਰ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1935 ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਨੇ ਇਥੋਪੀਆ, 1936 ਵਿਚ ਜਪਾਨ ਨੇ ਮੰਚੂਰੀਆ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਲੀਗ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਨਾਲ ਹੀ, ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਂਧਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

4.7 ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸੰਸਾਰ

ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੜੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਵਾਧੇ ਵੀ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਰੀਬ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ 1929 ਵਿਚ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਵਿਚ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜਾ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

4.7.1 ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੇਲਨ ਉੱਭਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਲੱਛਣ ਸਨ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਸਨ, ਯਾਨੀ ਜਮ੍ਹਾਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਹਿਜ਼ਤਗਰਦੀ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਵੱਲੋਂ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਫਾਸੇਜ਼ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1922 ਵਿਚ ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਇਤਾਲਵੀ ਰਾਜਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 1925 ਤੋਂ 1943 ਤੱਕ ਇਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਵਿਕਟੋਰੀਆਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੱਕੜਸ਼ਾਹੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾ ਸਿੱਛਣ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ, ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਨੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਜਰਮਨ ਰੂਪਾਂਤਰ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਡਾਲਡ ਹਿਟਲਰ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਵੱਜੋਂ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਰਮਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਈ ਜਿੱਤ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਫੱਟਾਂ ਉੱਤੇ ਮਲ੍ਹਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਰਥਕ ਪਤਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੰਗਰੀ, ਰੁਮਾਨੀਆ, ਪੁਰਤਗਾਲ ਅਤੇ ਸਪੇਟ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਐਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਰੀਅਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰਿਆ।

4.7.2 ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ

ਇੰਗ੍ਰੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ, ਘਾਟ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਝੱਲਣੀ ਪਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਇੰਗ੍ਰੈਂਡ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੜਬੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ 1931 ਵਿਚ ਲੇਬਰ, ਲਿਬਰਨ ਅਤੇ ਕੰਜਰਵੇਟਿਵ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਗੱਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ 1936 ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਅਵਾਮੀ ਮੋਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜੋ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

1929 ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਤੋਂ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣੇ ਪਏ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਦਾਰਥਕ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੱਨਅਤੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਐਪਰ, 1929 ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਨਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਗਈ ਅਤੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ। ਬੈਂਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਬਚਤਾਂ ਰੁੜ੍ਹੀ ਗਈਆਂ। ਜਿਹੜਾ ਕਰਜ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰਥਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਰੈਂਕਲਿਨ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਅਧੀਨ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਈ ਉਸ ਨੇ ਆਰਥਕ ਪਰਤਾਉ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਨਿਯੂਡੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਆਦਿ।

ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਜਪਾਨ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ ਕਿ ਇਸ ਨੇ 1905 ਵਿਚ ਰੂਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋ ਮਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜਪਾਨ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਰੋਮ-ਬਰਲਿਨ-ਟੋਕੀਓ ਏਕਸਿਸ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਵਾਦ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਐਂਟੀ-ਕੋਮਿੰਟਰਨ ਪੈਕਟ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.8 ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ

ਅਸੀਂ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਵਿੱਖੀ ਜੰਗ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਜੰਗ ਕਿਉਂ ਛਿੜੀ।

4.8.1 ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਪਿਛਲੀ ਜੰਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਸਾਮਰਾਜੀ ਫਾਇਦਿਆਂ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ-ਵੰਡ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਤਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਫੇਰ ਤਾਕਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਟਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕੋਈ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਟਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਇਤਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਮਰਾਜੀ ਫਾਇਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕੋਈ ਬਸਤੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕਰੀਬ 600,000 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਜੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਖੁੱਸੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇਬਾਰਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਜਿੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਸਾਰ ਦੀ ਹਮਲਾਵਰ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। 1936 ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਰਹਾਈਨਲੈਂਡ, 1938 ਵਿਚ ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ 1938

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

ਵਿਚ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਟਲੀ ਨੇ ਇਥੋਪੀਆ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉਆਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਤੁਸੀਂ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਜਪਾਨ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਰੋਮ-ਬਰਲਿਨ-ਟੋਕੀਓ ਏਕਸਿਸ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਪਾਨ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਪੈਸਿਫਿਕ ਦੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੱਥ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਵਾਦ ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਅ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਫੌਜ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ 100,000 ਫੌਜੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੋਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ 8,00,000 ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋੜੀ ਅਤੇ ਰਹਾਈਨਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਮੂੰਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। 1937 ਵਿਚ ਅਵਾਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀ ਨੇਤਾ ਜਨਰਲ ਫਰੈਂਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਖਾਨਾ ਜੰਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਲਈ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਗ ਨੇ ਜਨਰਲ ਫਰੈਂਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮੂਹਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਦੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਰੁੰਚ ਗਈ ਜਦੋਂ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਅਗਸਤ 1938 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਊਨਿਖ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ 1938 ਵਿਚ ਮਿਊਨਿਖ ਪੈਕਟ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੂਡੇਟਨਲੈਂਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਾ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ।

ਹੁਣ ਇਹ ਸਾਫ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਹਮਾਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖੀ ਟਕਰਾਉ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਜਰਮਨੀ ਨੇ 1 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਕਲ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 3 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

4.8.2 ਜੰਗ ਦੇ ਸਿੱਟੇ

ਇਹ ਜੰਗ ਸਤੰਬਰ 1945 ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਇਹ ਜੰਗ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਤਬਾਹਕਾਰੀ ਜੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੀਵਨ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਬੇਜੋੜ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਜੜ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਗਏ। ਜਰਮਨ ਯਹੁਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਐਟਮ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਤਾਂ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਅਤੇ ਨਾਗਾਸਾਕੀ ਦੇ ਜਪਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰੀਬ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਦਾ ਖਤਰਾ ਜੰਗ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਇਕ ਜੇਤੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਨਾਜ਼ੀ ਪਾਰਟੀ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਫੌਜ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਪਾਨ ਨੂੰ ਯੂ.ਐਸ. ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1949 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੁੜ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਨ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀ ਬਲੱਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ—ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਲੱਕ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਦੀ ਅਗਵਾਈਵਾਲਾ ਪੱਛਮੀ ਬਲੱਕ। ਜਿਹੜਾ ਗੈਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਤਣਾਉ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲੱਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸੀਤ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਬੜਾ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲੀ।

ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ (ਯੂ.ਐਨ.ਓ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੇਸ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਘੋਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ, ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 4.4

ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਤਬਾਹਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਭਾਉਣ ਲਈ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੋ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।

4.9 ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਜੰਗ ਦੀ ਦਹਿਜ਼ਤ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਆਗੂ ਜਿਵੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿਲ, ਸੋਵੀਅਤ ਆਗੂ ਸਟਾਲਿਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਜਵੈਲਟ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਅਖੀਰ 24 ਅਕਤੂਬਰ 1945 ਨੂੰ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਖੇ 50 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਚਾਰਟਰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ (ਯੂ.ਐਨ.ਓ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ 24 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਯੂ.ਐਨ. ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣੀ, ਭਵਿੱਖੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਾਂਤਮਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹਨ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਯੂ.ਐਨ. ਦੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ—ਇਕ ਗੋਲ ਵਿਸ਼ਵ ਨਕਸ਼ਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਧਰੂਵ ਤੋਂ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜੈਤੂਨ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਹੈ।

4.9.1 ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਲੀਗ ਆਂਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਮੰਚ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4.3

- ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਬਾਲਕਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਤਿਵੱਲਾ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।
- ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂਜੰਗ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1920 ਤੋਂ ਬਾਦ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਪਣਾਈਆਂ।
- 1929 ਦੇ ਮਹਾਂ ਮੰਦੰਵਾੜੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ?
- ਯੂ.ਐਨ. ਦੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈ ?

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਚੌਥਾਈ ਵਿਚ ਬਸਤੀਕਰਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਵ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕਿਹਾ ਹੈ।
- * ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਸਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਸੱਨਾਤੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਸੱਤਾ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼, ਚਰਮ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂਧ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸਨ।
- * ਜਪਾਨ ਇਕੋ ਇਕ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ।
- * ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੱਖੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ 1914 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਛਿੜਨ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

- * ਜੰਗ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਅਤੇ ਜਿੱਲਤ ਭਰਿਆ ਸਲੂਕ, ਹਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਗੁਆਉਣਾ, ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਤਬਦੀਲਾਂ, ਉਟੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਹੰਗਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਲੀਗ ਅੱਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।
- * ਮੁਸੇਲਿਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਅਤੇ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ 1919-1939 ਵਿਚਕਾਰ ਜਮ੍ਹਾਰੀਅਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਵਾਦ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ।
- * ਜਰਮਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਨੇ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਛਿੜਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਹਿਆ।
- * ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਯੂ.ਐਨ. ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਵੰਡ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਣਾ ਸਨ।
- * ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ—ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਅਤੇ ਸੌਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅਤੇ ਦੋ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੱਖੀ ਸੀਤ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ।
- * ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ?
2. ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨ ਸਨ—ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੱਨਾਤੀਕਰਣ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ ?
3. ਸੱਨਾਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਫਾਇਦੇ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੋਵੇਂ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
4. ਸੱਨਾਤੀਕ੍ਰਿਤ ਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲੱਗੇ ਜਿੱਥੇ ਸੱਨਾਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ?
5. ਬਸਤੀਆਂ ਲਈ ਦੌੜ ਵਿਚ ਜਪਾਨ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ?
6. ਬਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
7. ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰੋ।
8. ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ?
9. ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਆਪੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ-2

10. ਸੰਜੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ ?
11. ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਉਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਚਿੰਨਿਤ ਕਰੋ
  - ਕ) ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਹਰੇਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਸਤੀਆਂ।
  - ਖ) ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਟ੍ਰਿਪਲ ਅਲਾਈਜ਼ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਪਲ ਐਟੈਂਟੇ।
  - ਗ) ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਅਤੇ ਏਕਸਿਸ ਸ਼ਕਤੀਆਂ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

4.1

1. ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ।
2. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਛਾਈ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਟਵੀਆਂ ਅਤੇ ਤੰਗ ਕੋਲਾਂ ਖਾਣਾ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘੱਟ ਉਜ਼ਰਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
4. ਕ) (iii)
ਖ) (v)
ਗ) (i)

4.2

- 1.
- 2.
- 3.
4. ਕ) (i)
ਖ) (ii)
ਗ) (ii)
ਘ) (iii)

4.3

1. ਯੂਨਾਨ, ਰੁਮਾਨੀਆ, ਬੁਲਗਾਰੀਆ, ਸਰਬੀਆ, ਮੌਟੀਨੇਜਰੋ
2. ਜਰਮਨੀ, ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਇਟਲੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

3. ਪਹਿਲੀ ਮਹਾ ਜੰਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ :
- ਕ) ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇਕ ਸੱਨਾਤੀ ਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਲਈ ਲੋੜ ਵਧ ਗਈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਸਤੀਆਂ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।
- ਖ) ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ—ਟ੍ਰਿਲਪ ਅਲਾਈਂਸ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਪਲ ਐਂਟੈਂਟੋ—ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ।
- ਗ) ਬਾਲਕਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਪੈਨ ਸਲਾਵ ਅੰਦੇਲਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।
4. ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ
5. ਵਾਪੂ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਿਨਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆ ਗਈ। ਬੈਂਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਬਚਤਾਂ ਖੁੱਸ ਗਈਆਂ। ਇਹ 1929 ਦਾ ਮਹਾ ਮੰਦਵਾੜਾ ਸੀ।
6. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚਨਾ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ 24 ਅਕਤੂਬਰ 1945 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਟਿੱਪਣੀ

5

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ, ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ। ਇਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸਨਅਤੀ ਨਿਕਲਾਬ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਵੀ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਵਾਪਰ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ 1498 ਵਿਚ ਵਾਸਕੇ ਡੀ ਗਾਮਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਤੇ ਡੱਚ ਵਪਾਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਮਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ? ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਇਆ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਉਗੇ ਕਿ :-

- * ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੋ ;
- * ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਸਤੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੋ;
- * ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕੋ;
- * ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕੋ; ਅਤੇ
- * ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੋ ਜੋ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਹੋਏ।

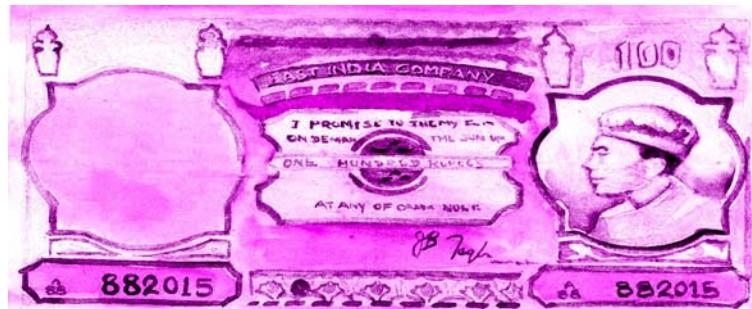

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

5.1 ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ

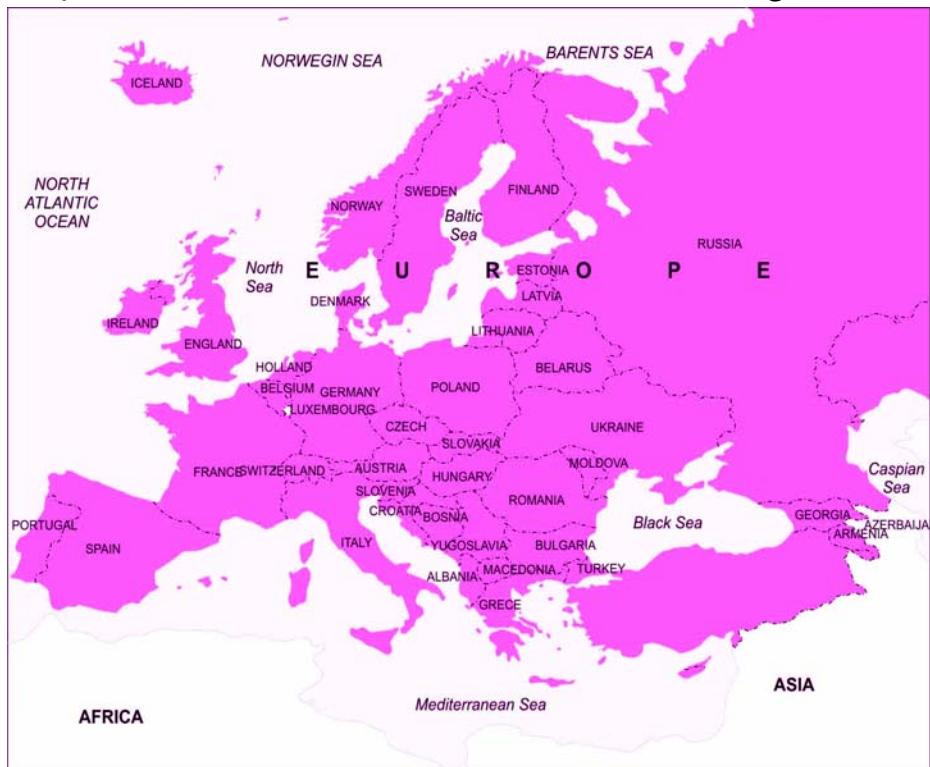
ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰੀ ਵਾਪਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਏ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਸਨਾਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੱਡਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੱਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪਤਨ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਝ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ, ਜ਼ਬਰੀ ਸੰਘੀਆਂ, ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਰਲੇਵੇਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਠੋੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਂ ਲਗਾਨ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਥੋਪਿਆ। ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਤੇ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਬੁਨਕਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਖਰੀਦਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਸ਼ੁਲਕ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕਣ। ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਫਾਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਮੰਡੀਆਂ ਤੱਕ ਸੌਖਿਆਂ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਢੁਆਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ, ਸਿੱਖਿਅਤ ਭਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਤ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚੱਲਦੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਚਿੱਤਰ 5.1 ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਦਰਾ

5.2 ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ

ਯੂਰਪ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਵੇਖੋਗੇ। ਜਦੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1600 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਰਿਹਾ। 1613 ਵਿਚ ਸੂਰਤ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1615 ਵਿਚ ਸਰ ਬੱਮਸ ਰੋ ਨੇ ਆਗਾਰਾ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਬਰੂਚ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਸਤੀ ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਮਦਰਾਸ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੋਰਟ ਸੇਂਟ ਜਾਰਜ਼ ਨਾਂ ਦਾ ਫਸ਼ੀਲਬੰਦ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਸੰਪਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਿੱਅੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਅ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਕੰਪਨੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 5.2 ਅੱਜ ਦੇ ਯੂਰਪ ਦਾ ਮਾਨਚਿੱਤਰ

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

1696 ਵਿਚ, ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਬੰਗਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਲਕੱਤਾ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

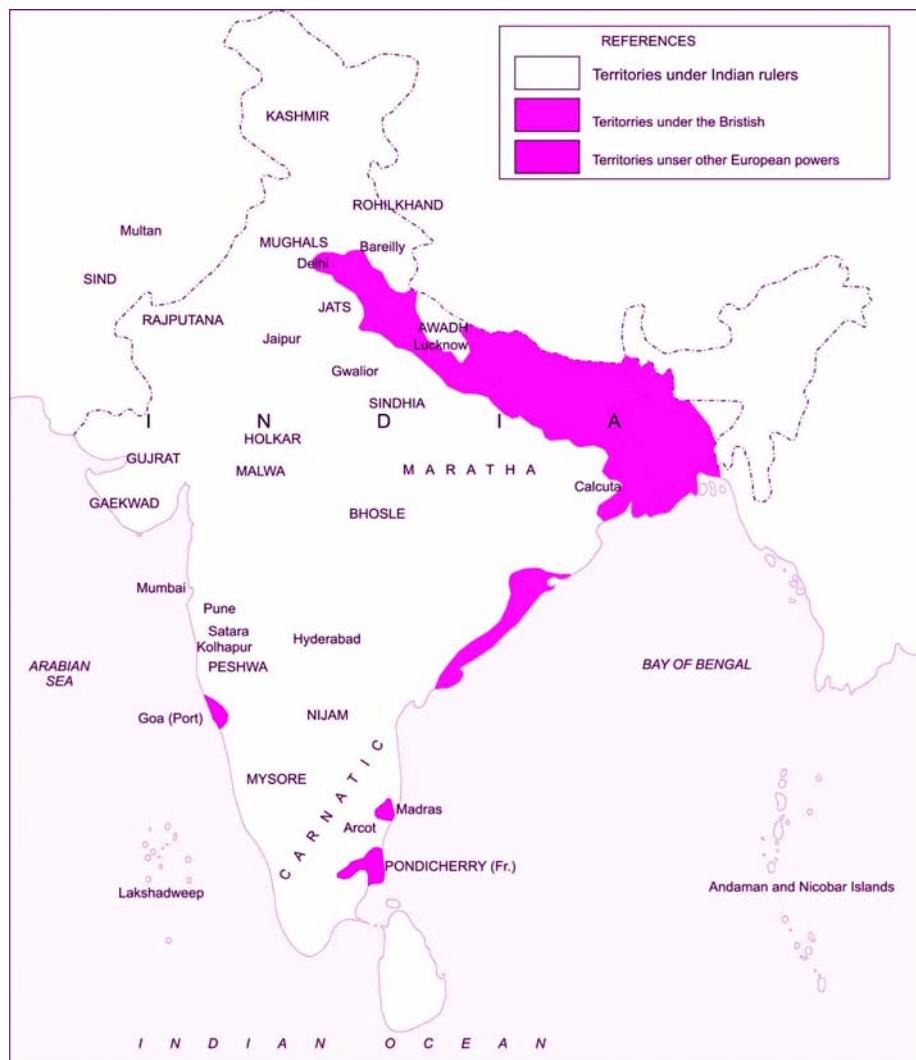
ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖੋ। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇਖੋਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ, ਅਰਥਚਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਪਲਾਸੀ (1757) ਅਤੇ ਬਕਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੀਰ ਜਾਫਰ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਨਵਾਬ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 24 ਪਰਗਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਮੀਰ ਜਾਫਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੁਗਤਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸਿੱਟੇਵਜ਼ਨ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਇਕ ਤਕੜਾ ਹਾਕਮ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੀਰ ਜਾਫਰ ਨੂੰ ਫੇਰ ਨਵਾਬ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਿਰਾਜੁੰਦੇਲਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਜੜ ਨਾਲ ਰਲ

ਚਿੱਤਰ : 5.3 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਘਾੜੜਾਂ ਘੜਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ 22 ਅਕਤੂਬਰ 1764 ਨੂੰ ਬਕਸਰ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨਿਰਣੇਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਪਸਾਰ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀਏ।

(i) ਐੰਗਲੋ-ਮੈਸੂਰ ਜੰਗਾਂ

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਮੈਸੂਰ ਹੈਦਰ ਅਲੀ ਅਤੇ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਿਆਸਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਜੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਅਖੀਰ ਚੌਥੀ ਐੰਗਲੋ-ਮੈਸੂਰ ਜੰਗ (1799) ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਧਿਆਏ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਨਾਰਾ, ਕੋਇਂਬੋਟੋਰ ਅਤੇ ਸੇਰਿੰਗਾਪਤਨਮ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ।

ਚਿੱਤਰ : 5.4 ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ

(ii) ਐੰਗਲੋ-ਮਰਾਠਾ ਜੰਗਾਂ

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਰਾਠੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਾ ਲਈ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰਕੇ (ਤੁਸੀਂ 5.2.1 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਤੀਜੀ ਐੰਗਲੋ-ਮਰਾਠਾ ਜੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਖਰੀ ਜੰਗ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਏ। ਪੇਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਨਪੁਰ ਨੇੜੇ ਬਿਠੂਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(iii) ਐੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗਾਂ

ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਆਗੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (1792-1839) ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੱਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਭਾਵੀ ਖਤਰੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। 1839 ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੂਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਫਰਾ-ਤਫਰੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1845 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਈ। 1849 ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਨਾਬ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਗਰ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ (1849) ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੋੜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਾ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਚਿੱਤਰ : 5.5 ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

5.2.1 ਹੋਰ ਜਿੱਤਾਂ, ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਰਲੇਵੇਂ

1761 ਵਿਚ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੰਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਿਯੰਤਰਾਂ ਅਧੀਨ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਲੈਪਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੈਪਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਤੰਤਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਰਲਾ ਲਏ ਗਏ। ਇਹ ਉਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਗੱਦੀ ਲਈ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਰਸ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਬੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਉਹ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਲਹੋੜੀ ਨੇ ਸਤਨਾ (1848), ਸੰਭਲਪੁਰ (1850); ਉਦੇਪੁਰ (1852); ਨਾਗੁਪਰ (1853); ਝਾਂਸੀ (1854) ਦੀਆਂ ਮਰਾਠਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਹਟਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵੀ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਜੋੜ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਲਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਰਲੇਵੇਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤੀ ਹਾਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਫੌਜੀ, ਦਸਤਕਾਰ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨਾਂ ਤੱਕ ਵੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਕੁਲੀਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗੁਰਬਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕੇ ਜਾਂ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਆਸਾਮ, ਅਰਾਖਾਨ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ (1818 ਤੋਂ 1820)। 1843 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਚਿੱਤਰ : 5.6 ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ

ਗਤੀਵਿਧੀ 5.1

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ 15 ਸਾਲ ਦੇ ਹੋ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਜ਼ਵਾਜ਼ਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਭਤੀਜਾ/ਭਤੀਜੀ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੈਪਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਬਣਨ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦੇ ?

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5.1

1. ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉ :-

- ਕ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ..... ਵੱਜੋਂ ਆਏ
(i) ਜੇਤੂਆਂ (ii) ਯਾਤਰੀਆਂ (iii) ਹਮਲਾਵਰਾਂ (iv) ਵਪਾਰੀਆਂ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

- ਖ) ਮੀਰ ਜਾਫਰ ..... ਦਾ ਨਵਾਬ ਸੀ
  - (i) ਮੈਸੂਰ (ii) ਪੰਜਾਬ (iii) ਬੰਗਾਲ (iv) ਬੋਰਾਰ
2. ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਆਏ ਸਨ ? ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
3. ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ?

5.3 ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਸਨਾਤਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਹ ਦੌਲਤ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਨਾਤਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਮਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਰ ਨਾਲੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। 1793 ਅਤੇ 1813 ਵਿਚਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਕੰਪਨੀ, ਇਸਦੀ ਵਪਾਰਕ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੁੱਧ ਇਕ ਮੁਹੱਿਮ ਵਿੱਛ ਦਿੱਤੀ। ਆਖਰਕਾਰ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਨਾਤਨੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਇਕ ਆਰਥਕ ਬਸਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਉੱਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੀਏ।

5.3.1 ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ

ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹੱਥ-ਖੱਡੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਬਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕੱਪੜੇ ਜਿਵੇਂ ਸੂਤੀ, ਲਿਨਨ, ਰੇਸ਼ਮ ਅਤੇ ਉੱਨੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀਕਰਣ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਉਥੇ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਕੱਪੜਾ ਵਪਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਾਮਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀ ਖੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦਰਾਮਦ ਨੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਬੜੇ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਤੇ ਵਿਕਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਸਤੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਾਰਤੀ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਟੈਕਸ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਨਾਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਥੱਲੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਉਤਪਾਦਨ ਟੈਕਸ ਵੀ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਲਈ, ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਬਰਾਮਦਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਪਾਹ ਦੇ ਬਰਾਮਦਕਾਰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਦਰਾਮਦਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਹੱਥਕਰਾਂ ਉਦਯੋਗ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਬਾਹੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬੁਨਕਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਬੇਰਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਪੈਦਾਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵੱਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਅਤੇ ਜੀਵਿਕਾ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਦਬਾਉ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਹੱਥਕਰਘਾ ਉਦਯੋਗ ਵੱਲੋਂ ਝੱਲੇ ਇਸ ਅਸਾਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪ-ਸਨਾਤੀਕਰਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਛਿਖੂਟੀ : ਉਹ ਕਰ ਜੋ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾਂ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਰ : ਖਾਸ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇਸਦਾਦ ਵੱਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਰਕਮ, ਜੋ ਆਮਦਨ, ਸੰਪਤੀ, ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਤੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਲਕ : ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਰਾਮਦਾਂ ਜਾਂ ਬਰਾਮਦਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਸੁਲਕ ਜਾਂ ਸੀਮਾ ਸ਼ਲਕ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚੀ ਜਾਂ ਸਾਰਣੀ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਖਪਤਕਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਕੱਪੜਾ, ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਗਲਾਸ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਦਯੋਗ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ। 1813 ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹੱਥਕਰਘਾ ਆਪਣੀ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਡੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਰਖਾਨਾ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਜੰਗ ਅਤੇ ਬਸਤੀਕਰਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਬਜ਼ਾ ਅਤੇ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਬਰਾਮਦਕਾਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਦਰਾਮਦਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਸਾਂ, ਸੌਦਾਗਰਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਸਾ ਨਿਚੋਡਿਆ। ਇਸ ਨਿਚੋੜੇ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁਨਾਫੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਜੁੜ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਸਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 5.2

ਬੇਹਰੀਆਰ-ਗ੍ਰੇਰੀਆ ਖਾਨਾਬਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ

ਜਿਵੇਂ ਖਬਰ (ਸੰਡੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ-ਸਪੈਕਟਰਮ, ਮਾਰਚ 11, 2012) ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗਯਾ ਤੋਂ ਝਾਰਖੰਡ ਵਿਚ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਉੱਨ ਦੇ 75 ਬੁਨਕਰਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕੰਬਲ ਬੁਣਨੇ ਕਰੀਬ ਛੱਡ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਬੁਨਕਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ‘ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੇਚੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਬਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।’ ਇਕ ਹੋਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਪੱਜਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਆਪਣੀ ਵਸਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਚਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਬੁਨਕਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਵੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰੋ। ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਦਮ ਸੁਝਾਓਗੇ?

5.3.2 ਭੋਂ ਲਗਾਨ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਬੰਦੋਬਸਤ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਭੋਂ ਲਗਾਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਵਧਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਆਏ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਖਾਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ, ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਖਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭੋਂ ਲਗਾਨ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਦਿੱਕਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਹੰਭਲਿਆਂ ਲਈ ਪੈਸਾ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਨਿਚੋੜੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਆਮਦਨ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਰਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੈਨਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਵਿਚੋਂ ਭੋਂ ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਕੁਲੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ ਦੇਣੋਂ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਲਾਰਡ ਕਾਰਨਵਾਲੀਸ ਨੇ 1793 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭੋਂ ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰਕਮ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਮਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲਗਾਨ ਇਕ ਖਾਸ ਅਰਸੇ ਲਈ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾਂ ਪੈਸਾ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਲਗਾਨ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਾਧੂ ਲਗਾਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮਿੱਥਿਆ ਲਗਾਨ ਦੇਣੋਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਦੋਬਸਤ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤ ਉੱਭਰੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਗਈ। ਉਹ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਜਮਾਤ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਕੀਤੀ।

1822 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ, ਪੰਜਾਬ, ਗੰਗਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਹਲਵਾੜੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਹਲ ਜਾਂ ਮਿਲਖ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਹਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਲਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਕੀ ਲਗਾਨ ਦੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਬੜੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰੈਸ਼ੀਡੈਂਸੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਤਵਾੜੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਭੋਂ ਲਗਾਨ ਸਿੱਧਾ ਰੱਖਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨ ਲਗਾਨ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਲਗਾਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

5.3.3 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਣ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ, ਚਾਹ, ਕੋਢੀ, ਨੀਲ, ਅਫੀਮ, ਕਪਾਹ, ਸਣ, ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਤਿਲਹਨ। ਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਿੰਨ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਅਫੀਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੀਨੀ ਚਾਹ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਫੀਸ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਲਈ ਫਾਇਦਾ ਖੱਟਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨੀਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੀਲ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਇਕ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ 3/20 ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨੀਲ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਨੀਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬੰਜਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਕੀ ਅਕਸਰ ਹੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਹੱਥ ਬਦਲੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੌਦਾਗਰ, ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੀਏ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੋਰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਕਿਸਾਨ ਕਟਾਈ ਦੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਕਿਸਾਨ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਸਟਾਕ ਘਟਣ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਆਉਂਦੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇਗੇ। ਵਿਭਿੰਨ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ। ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ, ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਫੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਮਲੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਵਿੱਤੀ ਬੋਡ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਦੌਲਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ।

5.3.4 ਨਵੀਂ ਮਹਾਜਨ ਜਮਾਤ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਨ ਦੀ ਸਮਾਂਬੱਧ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਮੰਗ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜੇ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਹਾਜਨ ਅਕਸਰ ਉੱਚੀਆਂ ਵਿਆਜ ਦਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਜਾਅਲੀ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਨਕਲੀ ਖਾਤੇ, ਜਾਅਲੀ ਹਸਤਾਖਰ ਅਤੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ। ਨਵੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸੌਦਾਗਰ ਸਨ ਜਾਂ ਭੋਜ ਮਾਲਕ। ਬਹੁਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਪੂਰੇ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਕਰਜਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਹਾਜਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

5.3.5 ਨਵੀਂ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਵੀਂ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰਕ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਵੱਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀ ਖੱਟੀ ਕੀਤੀ। ਨਵਾਂ ਜ਼ਮੀਨਧਾਰੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ, ਜੋ ਸਥਾਈ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਵੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਭੌਂ ਮਾਲਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭੌਂ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਕੁਲੀਨ ਬਣ ਗਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਿਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ-ਪੇਸ਼ਾ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

5.3.6 ਢੋਆ-ਛੁਆਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ

ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਢੋਆ-ਛੁਆਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਲਦਾਂ ਵਾਲੇ ਗੱਡੇ, ਉੱਟ ਅਤੇ ਭਾਰ ਡੋਣ ਵਾਲੇ ਪਸੂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਰੇਲ-ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਮਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੰਦੇ। ਜਿਹੜਾ ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਫੈਲਿਆ ਵੇਖਦੇ ਹੋ, ਇਹ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਾਧੂ ਦੌੱਲਤ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬੈਂਕਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਇਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਜਿਨਸਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜਾ, ਰੇਲ ਇੰਜਣ, ਡੱਬੇ ਅਤੇ ਰੇਲ ਲਾਈਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਆ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 5% ਮੁਨਾਫੇ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ 99 ਸਾਲ ਦੀ ਲੀਜ਼ ਤੇ ਮੁਫਤ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਲ ਅਤੇ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਲਏ। ਇਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਰੈਂਡ ਹਿੱਲ ਰੇਲ ਰੋਡ ਲਾਈਨ, ਮਦਰਾਸ ਸੀ। ਇਹ 1837 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੇਨਾਈਨ ਪੱਥਰ ਦੀ ਛੁਆਈ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸਵਾਰੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ 1853 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਠਾਣੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਲਾਈਨ ਕਲਕਤਾ ਤੋਂ ਆਗਰਾ ਲਈ ਚਾਲ੍ਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡਾਕ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5.2

1. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਦੱਸੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵਾਜਬੀਅਤ ਦਿਉ।
  - ਕ) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਡਿਯੂਟੀ ਮੁਕਤ ਦਾਖਲਾ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸੀ।
  - .....
  - ਖ) ਸਾਰੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਬੰਦੋਬਸਤਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਕੀਤਾ।
  - .....
  - ਗ) ਨੀਲ, ਚੌਲ, ਕਣਕ, ਚਾਹ ਅਤੇ ਅਫੀਮ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਵਪਾਰ ਫਸਲਾਂ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।
  - .....
  - ਘ) ਕੁਝ ਕੁ ਮਹਾਜਨ ਜਮਾਤ ਨਵੇਂ ਭੋਂ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਈ।
  - .....
2. ਕੋਈ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦਿਉ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਲ ਕਿਉਂ ਵਿਛਾਇਆ।

5.4 ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਹਿਲਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ, ਬਹੁ ਪਤੀਤਵ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਰੀਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈਮਾਣ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਰਵਾ ਵਰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਮੌਕੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੁੱਜਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਉਤਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਮਰਦਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁੰਚ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੁਜਾਰੀ ਜਮਾਤ ਨੇ ਮਹਿੰਗੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਬਲੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਖਾਕੇ ਉਲੀਕੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਤੋਂ ਆਜਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੌਹਨ ਰਾਏ, ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ, ਅਰੁਣਾ ਆਸਫ਼ ਅਲੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮਾਬਾਈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜਕ ਏਕਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਤਾਂਧਵਾਨ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਪਰਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ 1829 ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਬੈਂਟਿਕ ਵੱਲੋਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1856 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1872 ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਫਿਰਕੂ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1929 ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਅਤੇ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸੁਧਾਰ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬੇਹਤਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੈਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੌਜ (ਆਈ.ਐਨ.ਏ.) ਦੀ ਕੈਪਟਨ ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਹਿਗਲ, ਸਰੋਜਿਨੀ ਨਾਇਡੂ, ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ, ਅਰੁਣਾ ਆਸਫ਼ ਅਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਰਹੀ।

ਚਿੱਤਰ : 5.8 ਕੈਪਟਨ ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਹਿਗਲ (ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਕਾਡਰ, ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨਾਲ (ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਖੱਬੇ)

5.4.1 ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨੀਤੀ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਥਾਹ ਮੁਨਾਫੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬੜੇ ਘੱਟ ਭਾਅ ਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣਾ ਅਤੇ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਕਾਢੀ ਉੱਚੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੇਚਣਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਐਨੇ ਕੁ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਪਰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਜਾਣ।

ਕੁਝ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਸਨ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਰਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਘੱਟ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅੱਧੇ ਮਨ ਨਾਲ ਹੀ।

5.4.2 ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫੁੱਲੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਘੱਟ ਉਜਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਵੱਜੋਂ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ ਜਿਸ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਬੜੀ ਵੱਧ ਉਜਰਤ ਮੰਗਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚਾ ਘੱਟ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਢਾਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮਤ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖਿਅਤ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਫੈਲਾ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਅਤ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਜਮਾਤ ਰਾਹੀਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖਾਤਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਤੁਰਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਬਦ ਗਈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1813 ਦਾ ਇਕ ਚਾਰਟਰ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਮੰਜੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਪੈਸਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਗਏ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੋਰ ਕਦਮ 1854 ਵਿਚ ਵੁਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਏ। ਵੁਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਅਤੇ 1857 ਵਿਚ ਕਲਕਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧੂਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਚੱਲੇ ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਅਸਰ ਪਾਏ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੌਹਨ ਰਾਏ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ, ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ, ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੈਰ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਪਰ ਜਨਤਕ ਮੰਚਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜਮਾ ਲਈਆਂ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਪੁਨਿਕ, ਤਾਰਕਿਕ, ਜਮਹੂਰੀ, ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵਿਕੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ। ਅੰਗੋਜ਼ੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਜੱਨ ਲੱਕ, ਰਸਕਿਨ, ਮਿੱਲ, ਰੂਸੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਰ ਦਿੱਤੇ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਫ਼ੂਰ, ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ ਅਤੇ ਮੋਜ਼ਿਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਨਾਇਕ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਮੈਕਸ ਮਿਊਲਰ ਅਤੇ ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ ਵਰਗੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਉਭਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੜੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਗਾਣੇ, ਨਾਚ, ਥੀਏਟਰ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿਨਮੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਣ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਵੈ ਸਤਿਕਾਰ, ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਥਿਏਟਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਆਈ.ਪੀ.ਟੀ.ਏ.) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1943 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਗਾਣੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰਤਾ ਦੇਣ, 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੰਗ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅੰਗੋਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਢਲੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰੇਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼, ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼, ਜੋਨਾਥਨ ਡਨਕਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੀਤ ਦੇ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨੀ ਸੁਖਾਲੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਜਿਹੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉਹ ਸਨ ਵਾਰੇਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ (1781) ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਲਕੱਤਾ ਮਦਰਸੇ, ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ (1784) ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਏਸ਼ਿਆਇਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ, ਜੋਨਾਥਨ ਡਨਕਨ (1794) ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਵੈਲਜ਼ਲੀ (1800) ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਫੇਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਏਸ਼ਿਆਇਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅਤੇ ਫੇਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 5.3

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੱਭੇ।

1. ਆਰੀਆ ਭੱਟ .....
2. ਚਰਕ .....
3. ਮੈਤਰੇਯ .....
4. ਗਾਰਗੀ .....

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਵੈ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

5.4.3 ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ? ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੰਭਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਵੈ ਸਤਿਕਾਰ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਵੇਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸੁਧਾਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ। ਲੋਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜੁੱਟ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣੀ।

5.4.4 ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਤ ਬਿਠਾਉਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਾਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਖਾਲੀ ਪੁੱਜਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਿਆਂ ਇਕ ਮਹਿੰਗਾ ਮਾਮਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਯੂਰਪੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਤਕਰਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5.3

- ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਲੋ :
  - ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਕਾਨੂੰਨ (i) 1857
  - ਚਾਰਟਰ ਕਾਨੂੰਨ (ii) 1794
  - ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਪਾਗ (iii) 1813
  - ਬਨਾਰਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲਜ (iv) 1856
  - (v) 1855
- ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਕੇਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

5.5 ਰੋਸ ਅੰਦੋਲਨ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਿਠਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਅਕਾਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਜੋੜ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ 7 ਵੱਡੇ ਅਕਾਲ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 15 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ 24 ਅਕਾਲ ਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 200 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਬਾਹਕੁਨ 1943 ਦਾ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਅਕਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 3 ਤੋਂ 4 ਮਿਲੀਅਨ ਭਾਰਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਰਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਥੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਬਚੇ ਕਿਸਾਨ, ਸਨਿਆਸੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਗਏ। 1783 ਵਿਚ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਪਰ, ਆਖਰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਮਾਲਬਾਰ ਅਤੇ ਤਟੀ ਆਂਦਰਾ ਦੇ ਪੋਲੀਗਾਰਾਂ, ਮਾਲਬਾਰ ਦੇ ਸੋਧੀਲਿਆਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਨੇ 1824 ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਕੋਲੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਕਬਾਇਲੀ ਭੂਮੀਆਂ ਤੱਥ ਵਧਾ ਲਈ ਸੀ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਬਾਇਲੀ ਆਗੂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੀਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਭੂਮ ਦੇ ਕੋਲੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਪਰ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਨਿਰਦੈਤਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤ ਸੰਖਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਾਗੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਅਲੋਕਪ੍ਰਿਆ ਚਰਿੱਤਰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਬਚਾਬਰੀਆਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਵੱਸੋਂ ਬੱਸ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਜਾਦੀ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤਾਂ ਕਾਢੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 5.9 ਸੰਘਾਲ ਬਗਾਵਤ : ਰੇਲਵੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਾਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ

ਗਤੀਵਿਧੀ 5.4

ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨਸਾਰ 17,500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ 2002 ਤੋਂ 2006 ਵਿਚਕਾਰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਹਾਂਰਾਸਟਰ, ਅਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕੇਰਲ, ਪੰਜਾਬ, ਛੱਡੀਸਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਮ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਸੰਭਾਵੀ ਕਾਰਨਾਂ ਬਰੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ/ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਜਾਂ 5-6 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰੋ ? ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਝੇ ਕਰੋ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਫਿਲਮ ਪੀਪਲੀ ਲਾਈਵ ਦੇਖੀ ਹੈ ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਦੇਖੋ।

5.5.1 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ ਪਤਨ 1770 ਤੋਂ 1857 ਤੱਥ 12 ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਅਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਰ 1857 ਵਿਚ ਗਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਅੰਗੇਜ਼ ਬੜੀ ਬੇਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਇੰਗਲਿਸ਼ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਏ। ਕਿਸੇ ਬਾਦ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅਵਾਮੀ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰੋਗੇ। ਤੁਸੀਂ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕਜੁੱਟ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਐਪਰ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਾਗਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਫਾੜ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

5.5.2 ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲੰਬੀ ਅੰਤਰਕਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰਕਿਆ ਦੀ ਸਹਿ-ਪੈਦਾਵਰ ਵੱਜੋਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਕਲ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਫੌਰੀ ਅਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫੌਰੀ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਧਾਰਕ ਕਾਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਝ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰੇਲਾਂ, ਕਲੱਬ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਹੀ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੋਜਨ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਡਬਲਰੋਟੀ, ਚਾਹ ਅਤੇ ਕੋਕ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡੀ ਯੂਰਪੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਲ ਰਹਿ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਿਬਾਸ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ : ਪੈਂਟਾਂ, ਕੋਟ ਅਤੇ ਟਾਈਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਭਰਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੂਰਪੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਜੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਖੁਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਖੁਦ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਰਪਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5.4

- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਸ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਲਈ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ।
- ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ? 30 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਆਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਤਾਂਘਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧ ਜਿੱਤ, ਰਲੇਵਾਂ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ।
- * 1757 ਵਿਚ ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੌਧਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਢੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।
- * ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਦੂਰਗਾਮੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੌੱਲਤ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।
- * ਜਿਹੜੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਵਿਦਰੋਹ, ਫਰਾਜੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਵਹਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਸੰਖਾਲ ਬਗਾਵਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧਦਾਅਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।
- * 1857 ਦੀ ਜੰਗ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹਾਰ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਈ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਨ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ?
- ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਅਤੇ ਮਾਹਲਵਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਦ ਦੱਸੋ ?
- ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ?
- ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰੋ ?
- ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ?

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ (1757-1857)

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

5.1

1. ਕ) (iv) ਖ) (iii)
2. ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ।
3. ਲੈਪਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਗੱਠਜੋੜ

5.2

1. ਕ) ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਸਤੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹੱਥ ਕਰਘਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ, ਭਾਰਤੀ ਬੁਨਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ।
- ਖ) ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਾਨ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਦਰਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਾਇਦੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਪਰ ਲੰਬੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ।
- ਗ) ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੌਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਖੁਰਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ।
- ਘ) ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮੌੜ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਮਹਾਜਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।
2. ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਵਪਾਰਕ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸਨਾਤੀ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਯਾਨੀ ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਢੂਆਈ ਸੁਖਾਲੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਕਰਨੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਵਪਾਰਕ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

5.3

1. ਕ) (iv) ਖ) (iii) ਗ) (i) ਘ) (ii)
2. ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆਇਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1784 ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ ਕਾਲਜ 180 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ
3. ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਤੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, 1829 ਵਿਚ ਪਾਬੰਦੀ ਲਈ ਗਈ।
4. ਸ਼ਾਰਦਾ ਕਾਨੂੰਨ 1929 ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ 14 ਸਾਲ ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ 18 ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ।

5.4

1. ਕ) ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰੀ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਲਗਾਨ ਦਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ।
- ਖ) ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦਾ ਕਬਾਇਲੀ ਭੂਮੀਆਂ ਤੱਕ ਪਸਾਰ।
2. ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਗਾੜ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ।

ਟਿੱਪਣੀ

6

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਇਕ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮਿਮੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਪੜ੍ਹੋ।

ਮਿਮੀ : 'ਦਾਦੀ ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਕਾਲਜ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ?'

ਦਾਦੀ : (ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ) ਪਿਆਰੀ ਬੱਚੀ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਾਲਜ ਗਈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੀਹਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਿਮੀ : (ਸਦਮੇ ਨਾਲ) ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ। ਦਾਦੀ ਇਹ ਤਾਂ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ?

ਦਾਦੀ : 'ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵੀ ਇਸੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।'

ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਮੀ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਜਾਗ ਪਈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਇਕ ਬੱਚੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ ? ਮਿਮੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਕਿ 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ :

- * ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੋ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ;
- * 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੋ;
- * ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੰਭਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ; ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰੇ;

- * ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ;
- * ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ।

6.1 ਮੁੱਢਲੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ

ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੁਸੀਂ 2012 ਵਿਚ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ ਇਹ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ। ਇਹ ਸਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਚ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਬੜੇ ਕੱਟੜ ਸਨਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

6.1.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਉਤਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪੁੱਜਤ ਵੇਦਾਂ ਤੱਕ ਸੀਸ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਨਮ ਜਾਂ ਸੌਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਹਿੰਗੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਬਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਖਾਕਾ ਇਸ ਪੁਜਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਿਹਰਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵੱਲੋਂ ਲਿਭਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਲਾਤੀਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰੂਕੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਕਤੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁਝੇ ਆਏ ਜਿਹੜੇ ਉੱਥੇ ਵਾਪਰੇ ਸਨ।

6.1.2 ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅੱਜ ਵਧੇਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਐਪਪਰ, ਪਹਿਲਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਸਖਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਦਾ ਬਾਲ ਕਤਲ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਮਾਦਾ ਬਾਲ ਕਤਲ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬੜੀ ਆਮ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬੜੀ ਆਮ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਚਲਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ 'ਤੇ ਸੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਘੋਰ ਦੁੱਖਦਾਈ ਜੀਵਨ ਜੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਰਤਾਂ ਦਾ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਵੀ ਕੋਈ ਪੁੱਜਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਦਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜਤ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸਨ ਦਾਜ਼ ਅਤੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ।

ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਾਦਾ ਬਾਲ ਕਤਲ—ਜਿਉਂਦੇ ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ : ਨਵ ਜਨਮੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ।

ਬਾਲ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ : 0-6 ਸਾਲ ਉਮਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1961 ਵਿਚ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਪਿੱਛੇ 976 ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿਚ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਪਿੱਛੇ 914 ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੇ ਤਿੱਖੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਬਾਲ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 950 ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 6.1

ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਪਿੱਛੇ 1084 ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੇਰਲ ਅਤੇ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਪਿੱਛੇ 877 ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰਿਆਣਾ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੰਜ ਰਾਜ ਦੱਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਪਿੱਛੇ 914 ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੈੱਬਸਾਈਟ www.censusindia.gov.in 'ਤੇ ਜਾਓ।

6.2 ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਇੱਛਾ : ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਂਦੀ/ਰਾਜਾ ਰਾਮਕੋਹਨਰਾਇ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ, ਸਵਾਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ, ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ, ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ ਵਰਗ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਪਿਛੜਾਪਨ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਸੋਚ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਆਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਯੂਰਪੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਅ ਲਿਆ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਐਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਸੁਧਾਰਕ ਮੂਲਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਲ੍ਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮਕੋਹਨ ਰਾਇ ਵਰਗੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਾਜਕ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਜੇਕਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੇਲਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਅੰਦੇਲਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਧਾਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਹੀ ਕਿਉਂ ਉਪਲਬਧ ਸਨ

6.2.1 ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿੱਤਾ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਤਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਰੀਤਾਂ ਚੱਲ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾ ਉਤਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ, ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀਆ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਤਰੀਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਤਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਨਿਰੋਲ ਕਿੱਤੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਇਹ ਖਾਨਦਾਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਜਮਹੂਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅਤਿੱਕਾ ਬਣ ਗਈ।

ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਅੱਗੇ ਆਏ। ਬ੍ਰਾਹਮੋ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮਾਜ, ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਊਤਿਬਾ ਫੂਲੇ, ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ, ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰੂ, ਪੇਰੀਅਰ, ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵਰਗੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਜਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਰਕਹੀਣ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਣਥੰਕ ਅਤੇ ਬੋਕਿਰਕ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।” ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਭਾਗਿਤਾ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀ

6.2.2. ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ

ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਰਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਭਾਰਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਮ੍ਹਾਰੀਅਤ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਰੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਿੱਸ਼ਟ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਧਾਰਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੋ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

6.2.3 ਵਿਦਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿੱਤਰ

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਮਦਰਸਿਆਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਵਿਆਕਰਣ, ਗਣਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਤ ਔਰਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਦ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਿਛੋਤੇਪਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਪਾਰਸੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਮਾਜ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਾਧਨ ਸੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6.1

- ਕੋਈ ਦੋ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਲਿਖੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।
- ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਰਕਹੀਣ ਅਤੇ ਗੈਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿਉਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
- ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਸੀ ?
- ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਟੁੱਕ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਉ ਅੰਬੇਡਕਰ ਇਕ ਗਰੀਬ ਮਹਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜੋ ਅਛੂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਲਈ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗਰੂਕੀ

ਅਤੇ ਲੰਦਨ ਸਕੂਲ ਆਫ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਤੋਂ ਲਈ। ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਖਰੜਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਦਿੱਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁਝਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਦਿਆਂ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1990 ਵਿਚ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਭੂਸ਼ਨ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

* ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਦਰ ਨੂੰ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਮੂਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 6.2

ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦਿਉ ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਤ ਆਧਾਰਤ ਵਿਤਕਰਾ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਕਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।

6.3 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਕ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸਾਮ੍ਰਾਂ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋਡ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹੋਗੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ।

6.3.1 ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦਾ ਜਨਮ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੜੀ ਛੁੰਘਾਈ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ, ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਨਿਯੂ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਲਸਫਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਈ।

ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਰ ਗਲਤ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਰਿਆ। 1928 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਬਣ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਮਤ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ

ਚਿੱਤਰ 6.1 ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਵੀ ਛੱਲਣ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੰਭਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਉਦੋਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਸਤੀ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ 1829 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੋਚ ਦਾ ਇਕ ਸੁਮੇਲ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ, ਵੇਦਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਏਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁੱਡ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਰਥਹੀਣ ਰੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਨੱਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਤਕੜੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖਰਚੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਚਲਾ ਲਿਆ। ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਕੈਨਿਕਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1825 ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਦਾਂਤ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

6.3.2 ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ

ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ 1856 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਕਾਨੂੰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸੁਧਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰੀਨ ਸੀ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੁਗਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸੋਚ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੁਧਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਬੜੇ ਸ਼ਲਾਘਾਮਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ 35 ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 6.2 ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ

6.3.3 ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ

1875 ਵਿਚ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਚੂਕ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਸਿੱਧੀ ਪੁੱਜਦਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਿਤਾਬ ਸਤਯਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 6.3 ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ

ਆਰਿਆ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਅਤੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਜਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾਮਈ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. (ਦਯਾਨੰਦ ਐਂਗਜੋ ਵੈਦਿਕ) ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

6.3.4 ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪਰਮਚੰਸ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ

ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪਰਮਚੰਸ (1836-1886) ਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮ ਇਕੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਹ ਹੀ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ (1836-1902) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਦੂਨੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੰਦਰਲੀ ਦਿੱਵਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਉਦੇਂ ਹੀ ਅਫਸਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੌਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ।

-ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ

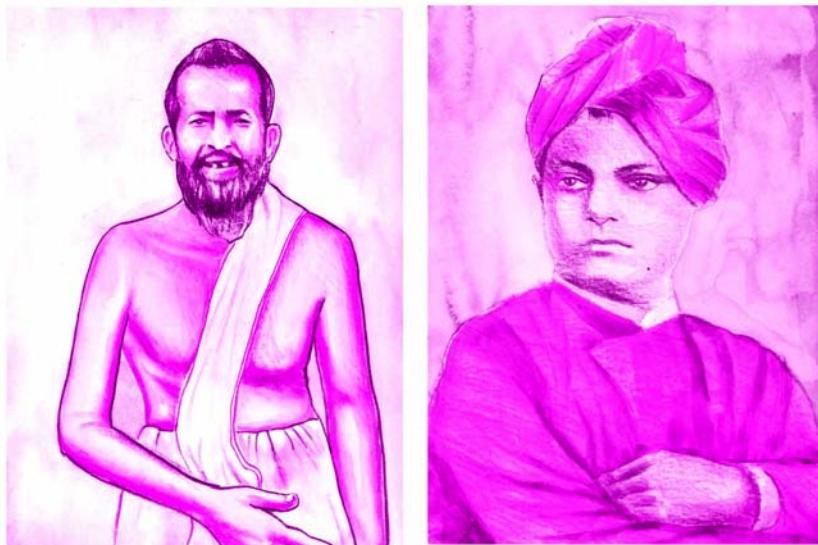
ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸੋਚਿਆ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਖੁਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵੇਦਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਾਬਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਕਤ ਵਿਹਾਈਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤਪਾਤੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਖੁਦ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਚਿੱਤਰ 6.4 ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ

6.3.5 ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ

ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਸਿਰਫ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪਿਛੜਾਪਨ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਹੁ-ਵਿਆਹ, ਸੁਖਾਲੇ ਤਲਾਕ ਅਤੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

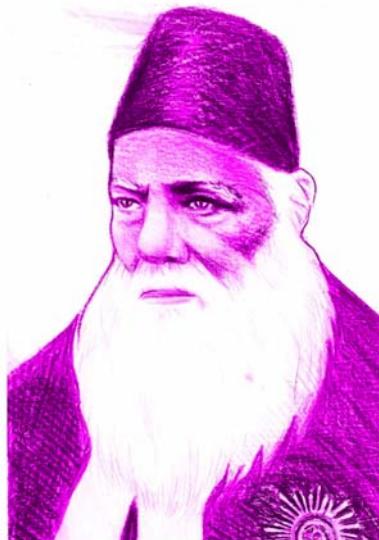

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗਰੂਕੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸ਼ਲਾਘਾਮਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਰਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਵਾਜ਼ੂਦ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1864 ਵਿਚ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ (ਅਜੋਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1875 ਵਿਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮੁਹੰਮਦਨ ਐਂਗਲੋ-ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ (ਐਮ.ਏ.ਓ.) ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਨਵਿਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਉਲੱਘਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਜਨਰਲ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਦਾਰ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦਨ ਵਿਦਿਆਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਅੰਦੋਲਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵੱਲ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਚਿੱਤਰ 6.5 ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ

6.3.6 ਜਯੋਤੀਰਾਉ ਗੋਬਿੰਦਰਾਉ ਛੁਲੇ

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਜਯੋਤੀਰਾਉ ਗੋਬਿੰਦਰਾਉ ਛੁਲੇ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਵਿਤਰੀਬਾਈ ਛੁਲੇ ਅੰਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਲਈ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਗਸਤ 1945 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਰਤਾਂ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ

ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਅਤੇ 1851 ਵਿਚ ਪੁਨਾ (ਪੁਣੇ) ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਰੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਲਈ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੰਬਰ 1873 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਜਯੋਤੀਰਾਓ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜ਼਼ਲਮਾਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੱਤਯਾ ਸ਼ੋਧਕ ਸਮਾਜ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਜਯੋਤਿਬਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 6.6 ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਵਿਤਰੀ ਬਾਬੀ

6.3.7 ਜਸਟਿਸ ਮਹਾਦੇਵ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਨਾਡੇ

ਜਸਟਿਸ ਮਹਾਦੇਵ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਨਾਡੇ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ 1867 ਵਿਚ ਪੁਨਾ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਜਾਤਿਆਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮੇ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੁਜਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੁੱਤ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੱਟੜ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਥਾਪਕ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸਨ।

ਚਿੱਤਰ 6.7 ਜਸਟਿਸ ਮਹਾਦੇਵ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਨਾਡੇ

6.3.8 ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ

ਇਕ ਨਾਮੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜੇ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਾਲ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ 1881 ਵਿਚ ਪੁਣੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਗ੍ਗਤੀ

ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਮਹਿਲਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1889 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰਕਾਰੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਲਈ ਠਾਹਰ ਵਜੋਂ ਪੁਣੇ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਦਾ ਸਦਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਯਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਤਰਹੀਣਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿੱਤਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲ ਬਹੂਆਂ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਪੰਡਿਤ ਰਾਮਾਬਾਈ ਮੁਕਤੀ ਮਿਸ਼ਨ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 6.8 ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਈ

6.3.9 ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ

�ਨੀ ਬੇਸੈਂਟ ਬਿਉਸਾਂਫੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1893 ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਭਾਗਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ 1907 ਵਿਚ ਬਿਉਸਾਂਫੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ।

ਚਿੱਤਰ 6.9 ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ

ਬੇਸੈਂਟ ਨੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਨਵੇਂ ਆਗੂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਿਉਸਾਂਫੀਕਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਕ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲਜ ਸੈਂਟਰਲ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ, ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। 1917 ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲਜ ਨਵੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 6.3

ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਜਾਂ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ ਜੋ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਜਾਂ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਸੰਕੇਤ : ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਜਾਂ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਵੇਂ ਦਾਜ਼, ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਮਾਦਾ ਬਾਲ ਹੱਤਿਆ।

ਸੰਭਾਵੀ ਕਾਰਵਾਈ : ਜਾਤੀ ਮਿਸਾਲ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰੋ, ਸਮੂਹਕ ਚਰਚਾ ਕਰਵਾਓ, ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖੋ, ਜਨਤਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ ਆਦਿ।

6.3.10 ਮੁਸਲਿਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ

ਕੁਝ ਅੰਦੋਲਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਚਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦਨ ਲਿਟਰੇਸੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਕਲਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1863 ਵਿਚ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ਼ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਤਲੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਫਰਾਇੰਝੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਗੂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼ਰੀਅਤੁੱਲਾ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੀਡਿਆ।

ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਨੇ 1899 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦੀਆ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨਤਮ ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ (1876–1938) ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੀਤ ‘ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਅੱਛਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਮਾਰਾ...’ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

6.3.11 ਅਕਾਲੀ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ

1870 ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖ ਦੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। 1892 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। 1920 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 1921 ਵਿਚ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਚੱਲੇ ਇਕ ਤਕੜੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 1925 ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨ ਭਿਸ਼ਟ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਚੌਪਰ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਏ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 6.10 ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ

ਟਿੱਪਣੀ

6.3.121 ਪਾਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ

ਨਾਰੋਜੀ ਫਰਦੰਜੀ, ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ, ਐਸ.ਐਸ. ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਪਾਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। 1851 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਮਜ਼ਦਾਯਾਸਨਨ ਸਭਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੱਟੜ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਰਸੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ।

ਚਿੱਤਰ 6.11 ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ

ਗਤੀਵਿਧੀ 6.4

ਉਨ੍ਹਾਂ 10 ਉੱਘੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਖੇਤਰ ਵੀ ਦੱਸੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6.2

1. ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

(i) ..... ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।	(ਅ) ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ
(ਇ) ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ	(ਸ) ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ
(ਈ) ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ	
(ii) ..... ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਅਚੂਕਤਾ ਉੱਤੇ ਝੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।	(ਅ) ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ
(ਇ) ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ	(ਸ) ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ
(ਈ) ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ	
(iii) ..... ਭਿੱਸਟ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।	(ਅ) ਜਾਤਪਾਤ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ
(ਇ) ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰਬ	(ਸ) ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਲਹਿਰ
(ਈ) ਸ਼ੁੱਧ ਲਹਿਰ	

2. ਹੇਠਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਲੋ :

(i) ਬ੍ਰਾਹਮੇ ਸਮਾਜ	(ਇ) ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ
(ii) ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ	(ਅ) ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ

(iii) ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ	ਈ) ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ
(iv) ਬਿਉਸਾਂਫੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ	ਸ) ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ
(v) ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ	ਹ) ਪੰਡਿਤਾ ਰਾਮਾਬਾਣੀ
(vi) ਸੱਤਿਯਾ ਸ਼ੋਧਕ ਸਮਾਜ	ਕ) ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ
(vii) ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਅੰਦੋਲਨ	ਖ) ਸਿੱਖ
(viii) ਆਰੀਆ ਮਹਿਲਾ ਸਮਾਜ	ਗ) ਜਸਟਿਸ ਮਹਾਦੇਵ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਨਾਡੇ
	ਘ) ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ
	ਙ) ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ

3. ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਿਖੋ।
4. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਟੁਕ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿਉ।

ਰਾਮਾਵਤੀ ਐਨ.ਆਈ.ਓ.ਐਸ. ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਚਪਰਾਸੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ 21 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ 28 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੌਂਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਐਨ.ਆਈ. ਓ.ਐਸ. ਵਿਖੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਹੁਣ ਰਾਮਾਵਤੀ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਇਕ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- ਕ) ਜੇ ਰਾਮਾਵਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ?
- ਖ) ਜੇ ਰਾਮਾਵਤੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

6.4 ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕੀ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਨਜ਼ਗਰੀਏ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੁਧਾਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੁਰੂਆਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪਹੁੰਚ ਵੱਲ ਤੋਂਹਿਆ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਛੂਆ-ਛੂਡ ਦੀ ਰੀਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬਾਲ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ। 1856 ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗਰੂਕੀ

ਵਿਆਹ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰੀ। 1872 ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਰਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਪਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਅਤੇ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਸਮੁੱਖੀ ਆਈਆਂ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਦੀ ਕੈਪਟਨ ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਹਿਗਲ, ਸਰੋਜਿਨੀ ਨਾਇੜੂ, ਐਨੀ ਬੇਸੈਂ, ਅਰੁਣਾ ਆਸਫ ਅਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਹੁਣ ਔਰਤਾਂ ਪਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ।

ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੰਭਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਵੈਮਾਣ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਾਣੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਲੋਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਜੁਟ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਆਖਰ ਇਹੀ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਹੀ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 1919 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰਿਹਾ। ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ 1930ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਨਮੇ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਵੈਮਾਣ, ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ। ਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ। ਕੁਝ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ। ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇ ‘ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀ ਡਗਰ ਪੇ, ਬੱਚੇ ਦਿਖਾਓ ਚਲਕੇ, ਯੇ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਤੁਮਾਰਾ, ਨੇਤਾ ਤੁਮੀਂ ਹੋ ਕਲ ਕੇ’, ਜਾਂ ਇਸੇ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਵਲੋਂ ਗਾਇਆ ‘ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ’।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਵਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਜੀਦੇ ਰਹੇ।

ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ : ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਆਜ਼ਾਦੀ : ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਉਵੇਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ।

ਭਾਈਚਾਰਾ : ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਪਿਛੜੇਪਣ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਛੂਆਛੂਤ ਵਰਗਾਂ ਭੈੜੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਸੀ।
- * ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ, ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ, ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ, ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਅਕਸਰ ਧਾਰਮਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਤੋਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- * ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- * ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਥਾਹ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੰਡਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਸਤੀ, ਛੂਆ-ਛੂਤ ਵਰਗੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- * ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੰਡਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ ਜੋ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।
2. ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ ?
3. ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ?
4. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੁਧਾਰਕ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕੇ ?
5. ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰਾਹ ਲੈ ਤੁਰੇ।
6. ਜਾਤਧਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ :

  - ਕ) ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ
  - ਖ) ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ
  - ਗ) ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ

7. ਹੇਠਲੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ :

  - ਕ) ਬਿਉਸੱਫਾਈਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ
  - ਖ) ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ

8. 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚਲੇ ਅੜਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

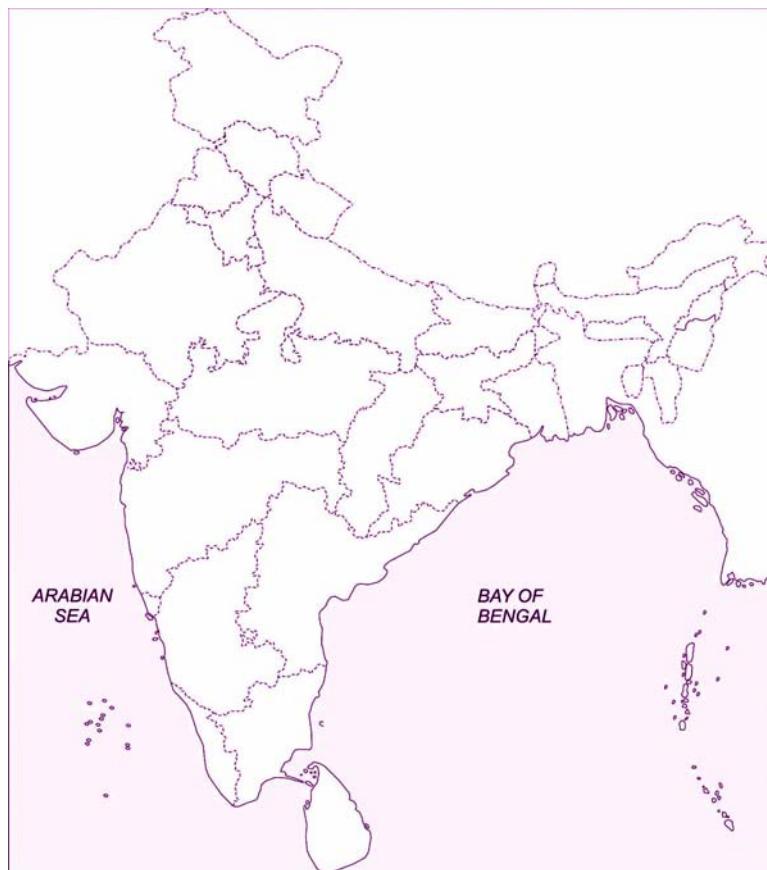
ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗਰੂਕੀ

9. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
10. ਨਕਸੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚੋ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿਓ :
  - ਕ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਐਮ.ਏ.ਓ. ਕਾਲਜ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ।
  - ਖ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਦੱਸੋ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਸਨ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

6.1

1. ਸਤੀ, ਜਾਤਪਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ।
2. ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।
3. ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਦਿੜ੍ਹਤਾ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ।
4. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਟਿੱਪਣੀ

- 6.2**
1. (i) ਗ (ii) ਘ (iii) ਕ
  2. (i) ਚ (ii) ਗ (iii) ਕ (iv) ਖ (v) ਛ (vi) ਘ (vii) ਝ (viii) ਙ
  3. ਕ) ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਬੱਚੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਜਣਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ।
  - ਖ) ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਕ ਰੁਤਬਾ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ।
  4. ਕ) ਇਸ ਨੇ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਪੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।
  - ਖ) ਇਹ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਾਰੀਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਨਬੀ ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ? ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ 1947 ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਨਮੇ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦਾ ਬਸਤੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਈ ਸਿਵਲ ਬਗਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੱਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਜਿੱਤੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਾਬਕਾ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਕੰਗਾਲ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੋਲੀਗਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਭਿੰ-ਭਿੰਨ ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਨਤਕ ਗਦਰਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋ। ਅਸੀਂ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੋ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਕਿ :

- * 1857 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਏ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੋ;
- * ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੋ;
- * ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ 1857 ਦਾ ਗਦਰ ਹੋਇਆ; ਅਤੇ
- * 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੋ।

7.1 ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁੱਢਲੇ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨ (1750-1857)

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮੂਲੀਅਤ

ਸੀ ? ਜਾਂ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸਫਲਤਾ ਕਰਕੇ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ? ਇਹ ਭਾਗ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।

7.1.1 ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਲੋਕ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਉਹ ਉਦੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਖੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਭਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ, ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ ਉਹ ਇਸੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਰੋਸ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾੜੀਆਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ, ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਵਾਰੇਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਤੇ ਫੌਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਮੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਾਜਾ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੋਲੀਗਾਰਾਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹੱਕ ਖੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਬਗਾਵਤਾਂ ਈਸਾਈ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਸਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਨੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਗਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਮਾਲਾਬਾਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਮਾਪਿਲਾ ਬਾਗਵਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨੀ ਹਿੰਦੂ ਭੋਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀ। ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਆਸੀਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੁਂਗੇ।

7.1.2 ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਆਪਣੇ ਦਮਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਲੱਟਮਾਰ ਸਨ। ਨੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਜਮਾਤਾਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼, ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ, ਜਾਂ ਲਗਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਧਨਾਢ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਥਾਲ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੈਸਾਨੇ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਕ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਆਸੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਨਿਚੋੜਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੁਰਾਣੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕੀਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ।

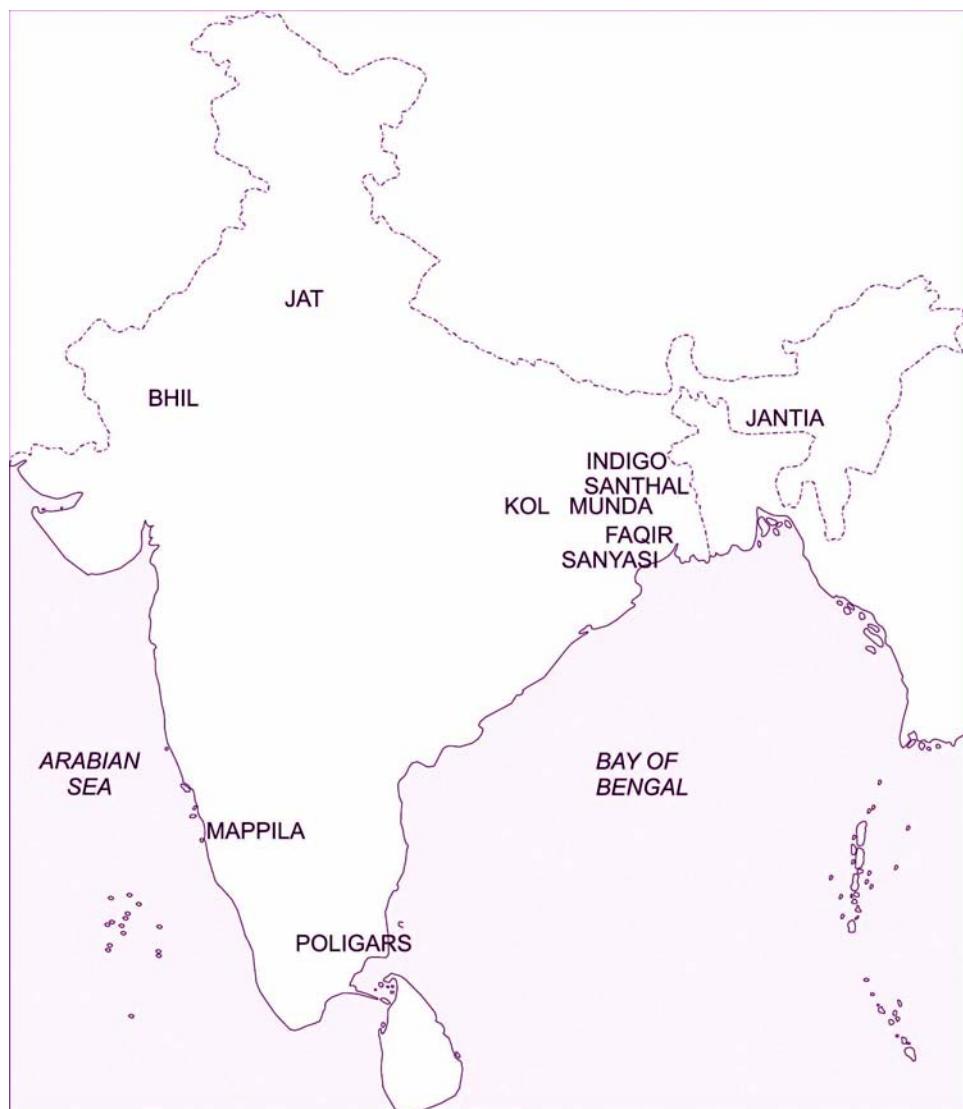

ਟਿੱਪਣੀ

7.2 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦਰੋਹ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ 1760ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ ਚੁਆਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। 1763 ਤੋਂ 1856 ਤੱਕ ਸੈਂਕੜੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੱਡੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਐਪਰ, ਇਹ ਬਗਾਵਤਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਸਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਭਿੰਨ ਮੰਤਵ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਅਲਗ-ਥਲਗ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਚਿੱਤਰ 7.1 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

7.2.1 ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ

ਇਕ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਵਿਖਿਨ ਭੌਂ ਬੰਦੋਬਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਤੇ ਪਾਏ। ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਲਗਾਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੌਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਸਿਰੇ ਨਾ ਵੀ ਲੱਗਣ। ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਅਕਸਰ ਮਹਾਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਉਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਕਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਘੋਰ ਗੁਰਬਤ ਅਤੇ ਬੇਗਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਿਤ ਜਮਾਤਾਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਸੋਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਫੇਰ ਅੰਗੇਜ਼ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਨਿਲਾਮੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਬੋਲੀਦਾਤਾ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਦੇ ਜੋ ਅਕਸਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੇਜ਼ੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੀਜਾਂ ਜਾਂ ਖਾਦਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਖਰਚਦੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿਰਫ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਲਗਾਨ ਲੈਣ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਤਬਾਹਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਹੁਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਨੀਲ, ਗੰਨਾ, ਸਣ, ਕਪਾਹ, ਅਫੀਮ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਸਾਨ ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਉਪਜ ਵੇਚਣ ਲਈ ਸੌਦਾਗਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭੂਖੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਉ ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀਏ ਜੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੋਏ।

1. ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਗਾਵਤਾਂ (1770–1820ਵਾਂ) : 1757 ਤੋਂ ਬਾਦ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੋਂ ਲਗਾਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। 1770 ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਕਾਲ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਕੁਰਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਫਕੀਰ ਯੁੰਤਰੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਕ ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਉਹ ਭਵਾਨੀ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇਵੀ ਚੌਧਰਾਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗੇਜ਼ੀ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਨਕਦੀ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਨੇਤਾ ਮਜ਼ਨੂਮ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਆਖਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਗਾਵਤਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ 1770–1820ਵਾਂ ਦੇ ਅਸਰੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ 1770 ਦੇ ਮਹਾਂ ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

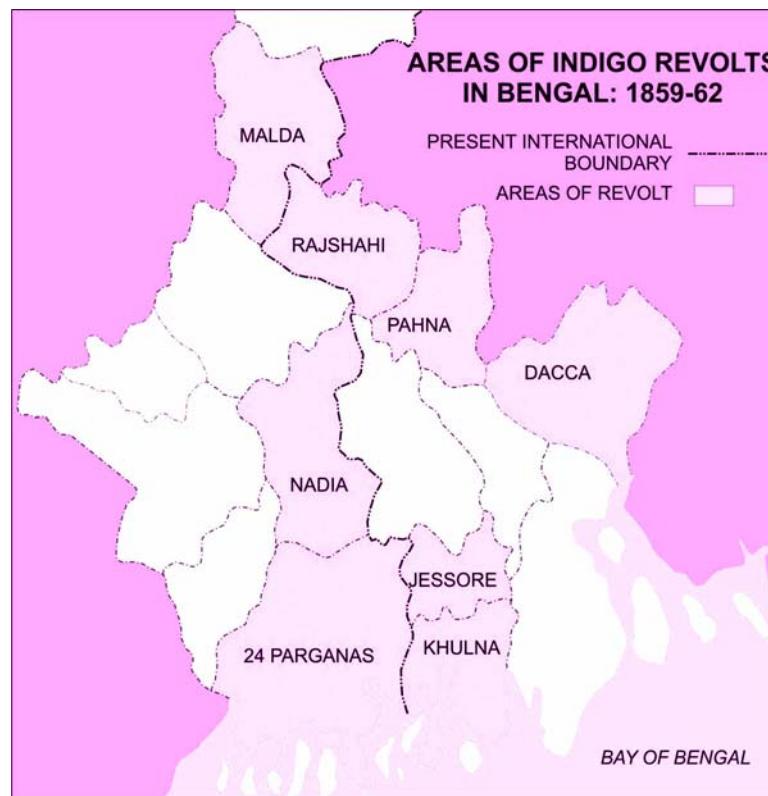
ਟਿੱਪਣੀ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ

ਘੋਰ ਅਫਰਾ-ਤਫ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਐਪਰ, ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਫੌਰੀ ਕਾਰਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਣਾ ਸੀ।

2. ਨੀਲ ਵਿਦਰੋਹ (1858-1862) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੁਨਾਫਾ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਛੇਡ-ਛਾੜ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਵੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਕਰ ਅਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਉ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲ ਨੀਲ ਦੀ ਸੀ। ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੱਪੜਾ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੀਲ ਉਗਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਅੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ :

- * ਨੀਲ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
- * ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਦੀਆਂ ਸਨ।
- * ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ੀ ਬੜੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 7.2

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਨਾਜ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸਾਨ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬੜੀ

ਬਰਤਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ

ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪ੍ਰੈਸ਼ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 1860 ਵਿਚ ਇਕ ਹੁਕਮ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਨੀਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਫਤਹਿ ਹੋਈ।

ਚਿੱਤਰ 7.3 ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

- ਫਰਾਜ਼ੀ ਅੰਦੋਲਨ (1838-1848) : ਇਹ ਸ਼ਗੀਅੱਤੁਲਾ ਖਾਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਮੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਈ ਗਈ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੀਲ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁਟਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਭੌਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਲਮ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਖੋਹ-ਖਿੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।
- ਵਹਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ (1830ਵੇਂ-1960ਵੇਂ) : ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਗੂ ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਦਾ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਬਰੇਲੀ ਸੀ ਜੋ ਅਰੋਬੀਆਂ ਦੇ ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸੰਤ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀਉੱਲਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਸੀ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਫਿਰਕੂ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਭੌਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।

7.2.2 ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖੇਤੂੰ-ਖੇਤੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਸੇਧਕ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਉਖਾੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਹਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰ 1857 ਦਾ ਗਦਰ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 7.1

ਆਪਣੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਜਾਮਾਤੀ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕਰੋ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਬਾਰੇ 50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਇਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

7.2.3 ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦਰੋਹ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਕਬਾਇਲੀ ਸਨ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਲੇਵੇਂ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ-ਖੇਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹਿਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਬਾਇਲੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਗੈਰ-ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲਗ-ਥਲਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਅਰਥਚਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਿੰਨ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੇਧਤ ਸਨ। ਕਬਾਇਲੀ ਰਾਵਿਇਤੀ ਹਥਿਆਰ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਵਰਤਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਉੱਠਦੇ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਕੁਰਕ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਬਾਇਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇ। ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲੀਅਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਜੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਏ।

1. ਸੰਥਾਲ ਵਿਦਰੋਹ (1855-1857) : ਸੰਥਾਲਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦਮਨ-ਏ-ਕੋਹ ਜਾਂ ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰੀਬਾਗ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਥਾਲ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰੀ, ਮਹਾਜਨ, ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਸੌਦਾਗਰ ਨਾ ਲੈ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਧਾਰ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਸਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਭਾਰੀ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਇਹ ਪੈਸਾ ਮੌਝਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਹਾਜਨ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਹਲ, ਬਲਦ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਵੀ। ਬੜੀ ਛੋਤੀ ਹੀ ਉਹ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਲੈਣਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਕਬਾਇਲੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੋਹਰੀ ਸੰਥਾਲ ਨੇਤਾ ਸਿੱਧੂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦਲੇਰਾਨਾ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸੰਥਾਲ ਵਿਦਰੋਹ ਇਕ ਅਸਾਵੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਭਾਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਚਿੱਤਰ 7.4 ਡਿਰਕਾ ਮਾਂਡੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

2. ਮੁੰਡਾ ਵਿਦਰੋਹ (1899-1900) : 1857 ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਰੋਹ ਮੁੰਡਾ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਸਫ਼ਾਈਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰਬੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਉਜਾੜੇ ਨੇ ਮੁੰਡਾ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂ ਬਿਰਸਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਤਿੜੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਹ ਹੰਭਲਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ। ਇਸ ਖਾਤਰ, ਬਿਰਸਾ ਮੁੰਡਾ ਮਹਾਜਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਭਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ, ਗਿਰਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇਤੀਹੀ ਬਾਦ 1900 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਗਈ।

1908 ਦੇ ਛੇਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਟੀਨੈਸ਼ੀ ਐਕਟ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੌਂ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਰਸਾ ਮੁੰਡਾ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਉਸਰੱਈਆ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 7.5 ਬਿਰਸਾ ਮੁੰਡਾ

?) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਇਕਰਾਰਬੱਧ : ਇਕ ਇਕਰਾਰਬੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ/ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਰ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

- ਜੈਨਤੀਆ ਅਤੇ ਗਾਰੇ ਵਿਦਰੋਹ (1860-1870ਵੇਂ) :** ਪਹਿਲੀ ਐਂਗਲੋ-ਬਰਮੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਪੁਰ ਘਾਟੀ (ਮੌਜੂਦਾ ਆਸਾਮ) ਨੂੰ ਸਿਲਹਟ (ਮੌਜੂਦਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼) ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੈਨਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਰੋਆਂ ਨੇ (ਮੌਜੂਦਾ ਮੇਘਾਲਿਆ) ਇਹ ਸੜਕ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਗਵਾਂਢੀ ਗਾਰੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜੈਨਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਰੇ ਪਿੰਡ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ। 1860 ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਕਾਨ ਕਰ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਜੈਨਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਯੂ-ਕਿਆਂਗ ਨੋਂਗਬਾਹ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੋਆਮ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗਾਰੇ ਆਗੂ ਪਾ ਤੋਗਾਨ ਸੰਗਮਾ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 7.6 ਯੂ-ਕਿਆਂਗ ਨੋਂਗਬਾਹ ਸਮਾਰਕ

- ਭੀਲਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (1818-1831):** ਭੀਲਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਖਾਨਦੇਸ਼ (ਅਜੋਕੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। 1818 ਵਿਚ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਭੀਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬਾਜ਼ੀ ਰਾਉ-ਜ਼ਜ਼ ਦੇ ਬਾਗੀ ਵਜੀਰ ਤਰੰਬਕ ਜੀ ਦੇ ਉਕਸਾਵੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਕੋਲ ਬਗਾਵਤ (1831-1832) :** ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਭੂਮ ਦੇ ਕੋਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਕਬਾਇਲੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਹੱਥ-ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਜ਼ਨਾਂ, ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਕੋਲ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਖੁਦ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਐਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।
- ਮੱਪੀਲੇ ਬਗਾਵਤ (1836-1854) :** ਮੱਪੀਲੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਸਤਕਾਰ ਮੁਜਾਰੇ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਮਛੂਆਰੇ ਸਨ। ਮਾਲਾਬਾਰ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਭੌ-ਮਾਲਕਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ) ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਭੌ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੱਪੀਲਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੱਪੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਲੱਗੇ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7.1

1. ਹੇਠਲੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ :
  - ਫ਼ਕੀਰ
  - ਮਹਾਜਨ
  - ਮੱਪੀਲੇ
2. ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।
  - .....
  - .....
  - .....
3. ਦਿੱਤੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ :
  - .....
  - .....
  - .....

7.3 1857 ਦਾ ਗਦਰ - ਕਾਰਨ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ

1857 ਦਾ ਗਦਰ 10 ਮਈ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮੇਰਠ ਵਿਖੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਸਿਪਾਹੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵੱਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ

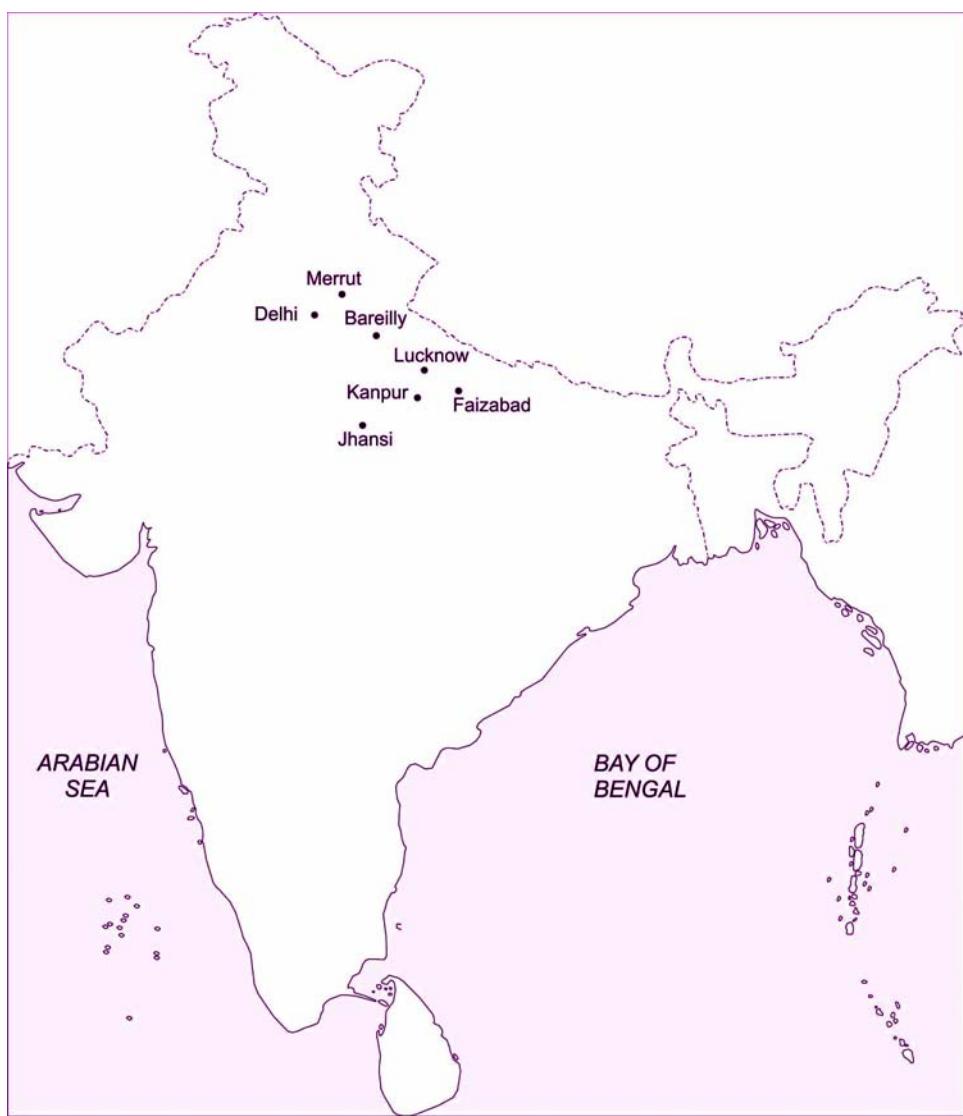
ਯੂਰਪੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹ ਲਾਲ ਕਿਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜਫਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਗਾਵਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਬਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੇਲਨ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਇਸ ਤਿੱਖੇ ਉਬਾਲ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤੀਆ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 7.7 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ

- ਕ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਨ—ਰਲੇਵੇਂ ਰਾਹੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਬਣੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ

ਹੋ ਸਕੇ ਦੌਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਲੇਵੇਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲੈਪਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਗੱਠਜੋੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜਤੰਤਰਾਂ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਗੱਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਰਿਸ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ ਮਰ ਗਏ ਸਨ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਬੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਹੁਣ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਨੇ ਸਤਾਰਾ, ਨਾਗਪੁਰ, ਝਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਮਰਾਠਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ ਰਾਜਤੰਤਰਾਂ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਜੀ ਰਾਉ-ਜ਼ਜ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਈ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਬੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਇਹ ਦਖਲ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ। ਲੈਪਸ ਦੀਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰੇਕ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰਿਸ ਗੋਦ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੰਤਾਨਹੀਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਰੇਲਵੇਂ ਦੀ ਇਥ ਨੀਤੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤ ਨਿਰਭਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਫੌਜੀ, ਕਾਰਗੀਰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੱਕ ਵੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਵਾਇਤੀ ਬੋਧਿਕ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਖੁੱਸ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੋਲੀਗਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵੀ। ਮਾੜੀ ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਰੇ ਲਵੇਂ ਦਾ ਵੀ ਨਵਾਬ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਬਦਲਵੀਆਂ ਨੋਕਰੀਆਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਵਧ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਕਰ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਭੌਂ ਲਗਾਨ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢੰਗਾਂ, ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਲੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦਖਲ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਇਕ ਖਤਰੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੜੇ ਘੰਠੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੱਪ ਵਧ ਗਿਆ।

- ਆਰਥਕ ਕਾਰਨ—**ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਨ ਰਵਾਇਤੀ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦਾ ਮਾਤਹਿਤ ਬਣਨਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਮਿਥੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦ ਅਤੇ ਦਰਾਮਦ ਨੂੰ ਵਪਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰਬੇ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਨਿਘਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ

ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਪੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਇਕ ਸਮਰੱਧ ਆਪੂਰਤੀਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਸਤਾ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੱਪੜਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਚਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਵੀ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਬੁਨਕਰਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਸੁਲਕ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਮੁਨਾਫੇ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੌੱਲਤ ਅੇਤ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਹੋਰ ਉਪਰਾਲੇ ਵਰਤੇ। ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਰੇਲਵੇ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਢੀ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਮਦ ਸੁਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੇਲਵੇ ਨੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਮਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰੂਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ, ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। 1853 ਵਿਚ ਡਲਹੌਜੀ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਆਗਰਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰ ਲਾਈਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡਾਕ ਸੇਵਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਕਿਉਂ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਸੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਭੋਂ ਲਗਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾਉਣ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਲਗਾਨ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਵਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਕੋਲ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰੱਜਤਵਾੜੀ ਅਤੇ ਮਾਹਲਵਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਉਹ ਸਾਰੀ ਫਸਲ ਦਾ 10/11ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਅਕਸਰ ਵਿਆਜ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਦਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਉਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੱਕ ਵੀ ਮਹਾਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੱਕ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਮੰਗਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਬਣਾਈ ਜ਼ਿੰਮੇਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੇਲਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪਤਨ ਦੀ ਝਲਕ 1770 ਤੋਂ 1857 ਤੱਥ 12 ਵਡੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿੱਕੇ ਅਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਆਖਰਕਾਰ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੀ।

ਗ) ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਾਰਨ : ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਤੀ, ਮਾਦਾ ਬਾਲ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਆਬਾਦੀ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜੋ ਐਨੀ ਕੁ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਸਕੇ, ਪਰ ਹੈਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। 1850 ਦੇ ਐਕਟ ਧਾਰਨ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਬਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਖੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦਾ ਹੋਂਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਿਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਰਿਆਇਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਰ ਭੈਅ ਅਤੇ ਖਦਮਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਵਿਚ 1806 ਵਿਚ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਫ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਫੌਜੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਸੇਵਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਿਣ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਸੀ।

ਘ) ਫੌਜ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ : ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚਲੇ ਫੌਜੀ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਬੀ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨੇ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਵਾਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਬਹੁਤ ਛਿੱਗ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜਦੋਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ 'ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ' ਯਾਨੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਇਸ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨਿਰਦਈਪੁਣੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਏ।

ਛ) ਫੌਜੀ ਕਾਰਨ—ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਰੋਸ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਿਆ-ਤਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਬੱਸ ਇਕ ਚਿੰਗਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। 1856 ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਡੂਸ

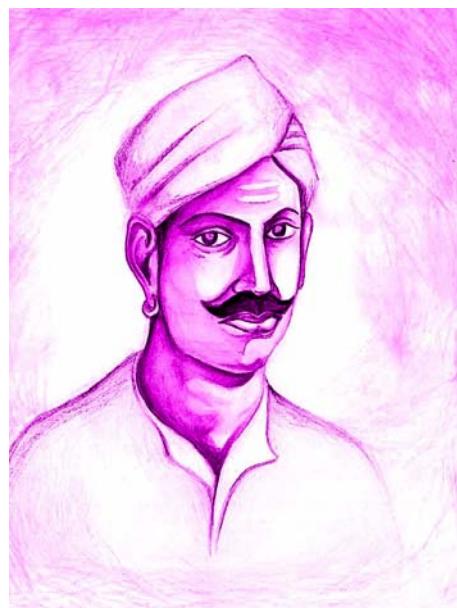
ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ

ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅੱਗ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਮਸਕੇਟ ਬ੍ਰਾਊਨ ਬੈਗਜ਼ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਏਨਫੀਲਡ ਰਾਈਫਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਨਫੀਲਡ ਰਾਈਫਲ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਰਤੂਸ ਮੁੰਹ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਕੁਤਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1857 ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੀਸ ਵਾਲੇ ਕਾਰਤੂਸ ਵਿਚ ਸੂਰ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦੀ ਚਰਬੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪਾਵਨ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰੀਸ ਵਾਲੇ ਕਾਰਤੂਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹਿੰਦੂਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਿੱਟਣ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਹੰਭਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 2 ਮਾਰਚ 1857 ਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਗਦਰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ।

7.3.2 ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਕ੍ਰਮ

ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਪਹਿਲਾ ਫੌਜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ 29 ਮਾਰਚ 1857 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਨੇਤੇ ਬੈਰਕਪੁਰ ਵਿਖੇ ਦੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੈਰਕਪੁਰ ਦੀਆਂ ਰਜਸੈਟਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਦੀ ਬਥਰ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਫੈਸਲਾਕੰਨ ਬਗਾਵਤ ਮੇਰਠ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਕੈਵਲਰੀ ਰਜਸੈਟ ਦੇ 85 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਸ ਵਾਲੇ ਕਾਰਤੂਸ ਵਰਤਣ ਦੋਂ ਨਾਹ ਕਰਨ ਬਦਲੇ 2 ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ 10 ਮਈ 1857 ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰਜਸੈਟ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਜੇਲਾਂ ਦੇ ਤਾਲੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਆ ਰਲੇ। ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜਫਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਚਿੱਤਰ 7.8 ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰਦਰ ਹੋਰ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਨਾਨਾ ਸਾਹੇਬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਵਾ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਤਾਤੀਆਂ ਟੋਪੇ ਅਤੇ ਅਜੀਮੁੱਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਬੇਗਮ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੌਲਵੀ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਝਾਂਸੀ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਅਤੇ ਆਜੂਾਂ ਵਿਚ ਭੰਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਰੇ ਲੀ ਵਿਚ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਖਾਨ ਆਗੂ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਖੁੱਸਣ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ। ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ। ਘੋਰਾ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 10 ਸਤੰਬਰ 1857 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅੰਤਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਗਈ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ਨੇ 8 ਜੁਲਾਈ 1858 ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਲੜਾਈ ਹੋਰ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਦਲੇਰ ਤਿੱਕੜੀ—ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ, ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੇ ਅਤੇ ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਤਕੜਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਗੀ ਸਫ਼ਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੈਲਵਰੀ ਦਾ ਸਾਮੂਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਘੋੜਾ ਠੋਕਰ ਖਾ ਕੇ ਛਿੱਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਬੋਚ ਕਮਾਂਡਰ ਸਰ ਹਿਊ ਰੋਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਫੌਜੀ ਆਗੂ ਸੀ। ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੇ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸੀ ਦਲੇਰ ਤਿੱਕੜੀ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੇ ਆਖਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕੁਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਚਿੱਤਰ 7.9 ਬੇਗਮ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਲ

ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਹਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ 1862 ਵਿਚ 87 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਯੁਗਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਗਤੀਵਿਧੀ 7.2

1857 ਦੇ ਗਦਰ ਦੀ ਕਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣ।

7.3.3 ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

1857 ਦੇ ਗਦਰ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਬਹਿਸ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ 1857-1858 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ 1857 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁਝ ਸਾਰੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਜੁਲਾਈ 1806 ਦੀ ਵੇਲੋਰ ਬਗਾਵਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਛਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ 1857 ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨੋੜਿਓਂ ਘੋਖੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫਰਕ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਿਦਰੋਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਆਬਾਦੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਨੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘਟਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਅਵਾਮੀ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਲੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋਗੇ ਕਿ 1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਈਅੰਦੋਲਨ ਸਨ। ਇਹ ਨਾ ਹੀ ਜਮਾਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ। ਕਿਰਸਾਨੀ ਤੇ ਭੌਂ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਮਹਾਜਨ ਆਡੂਡੀਆਂ ਜਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਮਾਈਦਿਆਂ ਵੱਲ ਸੋਧਤ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿੱਤਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਅਵਧ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਖਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਨਤਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਵਧ ਵਿਚ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਰਲ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ 1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਭੌਂ ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰਲਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਦ ਦੇ ਸਫਲ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

7.4 ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਸ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ

ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਨਾਕਮੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਬਾਗੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਿਧਾਰੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਨਾ ਸਾਹੇਬ ਅਤੇ ਤਾਂਤੀਆਂ ਟੋਪੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮਰਾਠਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਝਾਂਸੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜੀ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੈਪਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਇਹ ਬਗਾਵਤ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਤਾਨਾ ਬਗੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਰਜਸ਼ੈਟਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਫਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਉਤਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੀਜੇ, ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਗੂ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਬਾਗੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਆਗੂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੜੇ। ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਕਸਦ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਗੂ ਨਾ ਉਭਰਿਆ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ, ਤਾਂਤੀਆਂ ਟੋਪੇ ਅਤੇ ਨਾਨਾ ਸਾਹੇਬ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾਨਾ ਸਾਹੇਬ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਗੀਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਹਥਿਆਰ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਗੀ ਜਥੇਬੰਦ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤਾਲਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਸਿਧਾਰੀ ਅਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਡਾਕ ਸੰਚਾਰ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸਾਗਰ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈਪੁਣੇ ਨਾਲ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

7.5 ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਕਜੁਟ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਮ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਐਪਰ, ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਸ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ।

7.6 ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ

1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਜਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਅਡਿੱਕੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ ਪਰ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਬਾਉ ਹੋਠ ਆ ਗਈ। ਅਗਸਤ 1858 ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਬੋਰਡ ਆਫ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਈ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਸ ਅਹਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇੰਨ ਇੰਡੀਆ ਸੀ, ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ 15 ਮੈਂਬਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੌਂਸਲ ਵਾਲਾ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਦਾ ਦਫਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਗਸਤ 1858 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤਾਜ਼ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ 1877 ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1 ਨਵੰਬਰ 1858 ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੇਂਦ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤਾਜ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼੍ਰਕਾਵਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਡੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਸਥਤ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਹਲਫ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੇਣ ਲਈ 1861 ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ-ਚਿਤਵੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਸਲਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਐਂਗਲੋ-ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਮੂਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਹੋ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਰਸ਼ੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। 1885 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਵਰਾਜ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਸਮੂਹ ਜਿਹੜਾ ਤਕਲੀਫ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਦਾ ਉਭਾਰ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਨਵੇਂ ਬੰਗਾਲੀ ਜ਼ਿੰਗੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਤ ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੁਨੀਲ ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਤੀਹ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਗਏ। 1857 ਦੇ ਸੰਕਟ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਫੌਜ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਉੱਗਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1857 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਂਕੜੇ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਪਰਬਤੀ ਬੈਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਿਪਾਹੀ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਿੜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਫੌਜ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ ਯੂਰਪੀਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਬੇਭਰੋਸਗੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

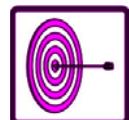

ਅਤੇ ਡਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਵੱਧੋ-ਵੱਧ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਦ ਕੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1861 ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲਜ਼ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਇਕ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪਿਛਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਇਦ ਬੜੇ ਹੀ ਮੰਦਭਾਗੇ ਸਨ। ਨਸਲੀ ਕੜਵਾਹਟ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7.2

- ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ।
- 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ।

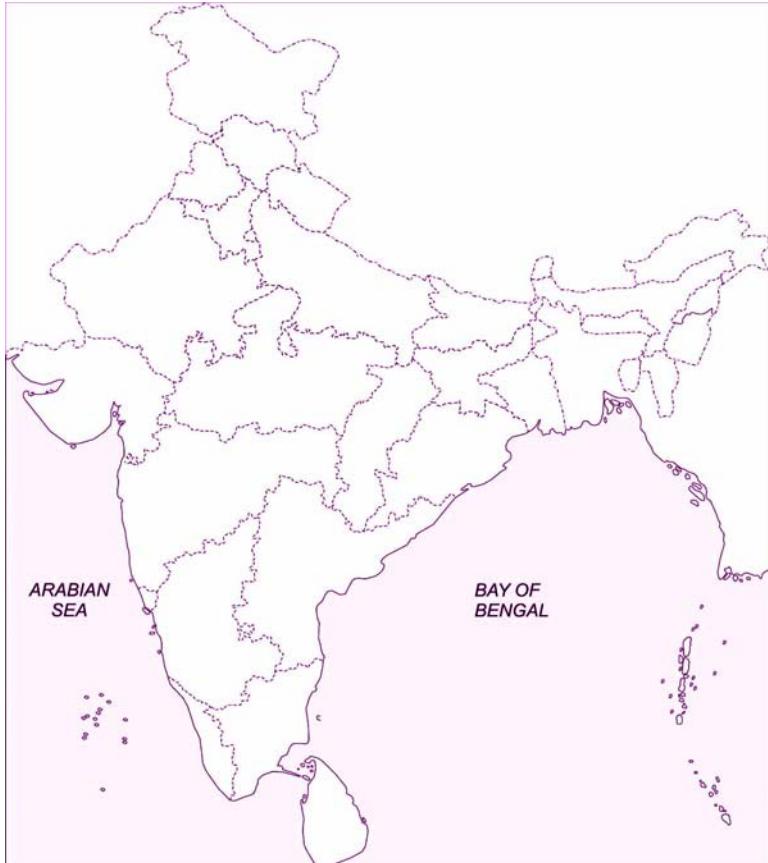
ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਬਗਾਵਤ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਨ।
- ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਏ। ਕਰਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।
- ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਲਾਗੂ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਥਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰਨਕੀਲ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਇਹ ਬਗਾਵਤਾਂ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖੀ ਚੁਣੌਤੀ ਲਈ ਰਾਹ ਹਮਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- 1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- ਭਾਰਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮੇਰਨ, ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ, ਲਖਨਊ, ਝਾਂਸੀ, ਬਰੇਲੀ ਅਤੇ ਆਰੂਹ ਸਨ। ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਗੂ ਸਨ ਬਖ਼ਤ ਖਾਨ, ਨਾਨਾ ਸਾਹੇਬ, ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੇ, ਅਜੀਮੁੱਲਾ, ਬੇਗਮ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਲ, ਮੌਲਵੀ ਅਮਾਨੁੱਲਾ, ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ, ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ।
- ਵਿਦਰੋਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ—ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਈਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਗੈਰ ਜਥੇਬੰਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਗੂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਕ ਕਾਰਕ ਕਿਵੇਂ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰੇ?
3. 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਹੋਏ ਇਕ ਸਾਰਣੀ ਬਣਾਓ।
5. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦਿਉ।
6. ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ? ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਵਾਪਰੀ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ ਜਾਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ ਅਤੇ 50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੋ।
7. ਕ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭੋ:
  - (i) ਫ਼ਕੀਰ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਗਾਵਤ
  - (ii) ਸੰਘਾਲ ਵਿਦਰੋਹ
  - (iii) ਮੁੰਡਾ ਵਿਦਰੋਹ
  - (iv) ਜੈਨਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਰੋ ਬਗਾਵਤ
 ਖ) ਹਰੇਕ ਬਗਾਵਤ ਲਈ ਇਕ-ਇਕ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

7.1

1. ਕ) ਫਕੀਰ ਖਾਨਾਬਦੇਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਕ ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ।
ਖ) ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਜਨ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਗ) ਮੱਧੀਲੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਥਿੱਤੇ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਜ਼ਾਰੇ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਮਛੁਆਰੇ ਸਨ।
2. ਸ਼ੋਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹ ਸਨ

ਕ) ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਖ) ਭੌ-ਮਾਲਕ
ਗ) ਮਹਾਜਨ
3. ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੇਲਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਕਾਰਨ ਸਨ :

ਕ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ
ਖ) ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਲਗਾਨ ਦਰਾਂ
ਗ) ਵਪਾਰਕ/ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੈਦਾਵਾਰ
ਘ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ

7.2

1. ਕ) ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਕਈ ਭੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਯਾਨੀ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਅਦਾਇਗੀ ਨਹੀਂ।
ਖ) ਤਰੱਕੀ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰਾ।
ਗ) ਗ੍ਰੀਸ ਵਾਲੇ ਕਾਰਤੂਸ ਵਰਤਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ।
2. ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ, ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੇ, ਬੇਗਮ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਲ, ਨਾਨਾ ਸਾਹੇਬ, ਆਚੂਕ ਦੇ ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ।
3. ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਵੱਲੋਂ ਰਾਣੀ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਰਾਹੀਂ 1858 ਵਿਚ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
4. 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ :

ਕ) ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਇਕ ਜੱਥੇਬੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ।
ਖ) ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ।
ਗ) ਬਾਗੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਕਸਦ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਘ) ਅੰਦੇਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੂਰ ਸੀ।
ਙ) ਬਾਗੀਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ।

ਟਿੱਪਣੀ

8

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪਾਠ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸਫਰ ਸੀ ? ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਖੁਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਅਨਘੜ ਪੱਥਰ ਵਰਤਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭੋਜਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਕਾਂਸਾ ਯੁਗ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਦੋਂ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਗਾਮਦੇਹ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਲੋਹ ਯੁਗ ਅਤੇ ਸਨਾਤੀਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ, ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਵੇਂ ਲਾਲਚ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਹਕੂਮਤਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਟਕਾਉਣ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੰਡੀਪੁਣੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਾਜ ਸਫ਼ਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਉਗੇ ਕਿ :

- * ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰ ਸਕੇ ਜੋ ਭਾਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ।
- * ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾਪਤਾ ਕਰ ਸਕੇ।
- * ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ।
- * ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾ ਸਕੇ।
- * ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ।

8.1 ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਰੋਂਅ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਧਾਰਮਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗਾਂਏ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਜਤੰਤਰ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਕਾਂ—ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ—ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਦਿ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਠ 3 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਹੋ) ਨੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਜੋ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਬਾਦ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉੱਭਰਿਆ।

8.1.1 ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਭਾਰਤ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਮਲ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਗ ਵਿਚ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਮੁੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ, ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ਬ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਾਧਾ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਠ 4 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਲੱਭਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਪੀਨ ਦਮਨ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਬੰਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ। ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਵਿਧ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਕਈ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਕੌਮ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਨਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਪਤ੍ਰਿਆ ਪਾਠ ਚੇਤੇ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਬਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਖੋਏ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਆਰਥਕ ਸੋਸ਼ਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਉਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ, ਹੈਨਰੀ ਡਿਰੋਜਿਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤ੍ਰਿਆ ਸੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਾਸੇ ਬਾਰੇ ਬੰਕਿਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ, ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਅਰਬਿੰਦੇ ਘੋਸ਼ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਮਾਤਭੂਮੀ ਲਈ ਬੰਕਿਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਗੀਤ ‘ਵੰਦੇ ਮਾਤਰਮ’ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਸਰਬੋਚ ਸਵੈ-ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਐਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੀਤ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਪਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼, ‘ਉਠੋ, ਜਾਗੋ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਤੱਕ ਨਾ ਰੁਕੋ’ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤਾਕਤ ਵੱਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਚੇਤੇ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੇੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸੰਗਠਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੰਗਠਨ ਬੜੇ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਇੰਡੀਆ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੈਸ਼ੀਡੈਂਸੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਵੇਦੀ ਪਬਲਿਕ ਮੀਟਿੰਗ ਆਦਿ। ਐਪਰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਲ 1885 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

8.2 ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਉਭਾਰ (1885)

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1885 ਵਿਚ ਅਲਾਨ ਆਕਟੇਵੀਅਨ ਹਿਊਮ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਿਊਮ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨਿਕਾਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਸ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਜਨਤਕ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਨਾ ਲੈ ਲਵੇ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਡਫਰਿਨ ਅਤੇ ਨਾਮੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਵੇਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਿਹਰਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਤਾਂਧ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਣਗੇ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਿਸ਼ਚੇ

ਚਿੱਤਰ 8.1 ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਇੰਡੀਆ 1885)

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਉਦਾਰ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਸਨ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਤਾ, ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ, ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ, ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ, ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਤਾਯਥਜੀ ਆਦਿ। 1885 ਤੋਂ 1905 ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਆਧਾਰ ਬੜਾ ਸੌਂਢਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦੱਸਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜਿਹੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਮੈਂਬਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਨੇ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮੱਧਮਾਰਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਕ) ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ, (ਖ) ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀਕਰਣ, (ਗ) ਫੌਜੀ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਕਮੀ, (ਘ) ਸਿੱਖਿਆ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. (ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸੇਜ਼) ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ, (ਛ) ਕਾਸਤਕਾਰ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ, (ਚ) ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ, (ਛਾ) ਨਿਆਂਏਕੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ, (ਜ) ਭੌਂ ਮਾਲਕੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ, (ਝ) ਭੌਂ ਲਗਾਨ ਅਤੇ ਨਮਕ ਸੁਲਕ ਘੱਟ ਕਰਨ, (ਝਾ) ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, (ਟ) ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਲਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾ ਹੋਈਆਂ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਸੀ। ਪਰ 1887 ਤੱਕ ਇਹ ਵਤੀਰਾ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਮਾਰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲਜ਼ ਐਕਟ, 1892 ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਪਾ ਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਲੰਦਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ ਪਰ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮੰਚ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸਖਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧ ਮਾਰਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਨਕੇਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਾਇਸਰਾਈ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 1898 ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਨੂੰ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1904 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਜ਼ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਥੋਪ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਜ਼ਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ 1905 ਵਿਚ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋਗੇ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ 1905 ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ? ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੰਡ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਯਤਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ‘ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ’ ਦਾ। ਇਹ ਵੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰਕੁਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਪਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਉੱਠੋਂ ਰਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਵਿਖਨ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਫਾੜ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਭਲੇ ਵਜੋਂ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਜਥੇਬੰਦ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਜਲ੍ਹਸਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜਾਹਿਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 8.1

(ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਰੱਖੜੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੈਰਾ ਲਿਖੋ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਕਸ਼ਾ ਬੰਧਨ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤਿਉਹਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜੋ।)

ਸਵਦੇਸ਼ੀ (ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ) ਵਸਤਾਂ, ਕਾਰੋਬਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਅਤੇ ਕੈਦ ਸਮੇਤ ਦਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਠੱਪ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਾਈਕਾਟ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਉੱਦਮਾਂ-ਕੱਪੜਾ ਮਿੱਲਾਂ, ਬੈਂਕਾਂ, ਹੋਜ਼ੀ, ਚਮੜਾ ਰੰਗਾਈ, ਰਸਾਇਣੀ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਸਟੋਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਂ ਹਰੇਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਗਰਮ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 1911 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲਦੀ ਵੰਡ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਉੱਗਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਦਲੀਏ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੜੀ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਨ—ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼—ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਸ਼ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਆਪਣੇ ਚਰਮ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ।

ਟਿੱਪਣੀ

8.4 ਉੱਗਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੱਧ ਮਾਰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਰਮ ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ, ਉੱਗਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਦਲੀਏ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 1907 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਦੁਫ਼ਾੜ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 1905 ਤੋਂ ਬਾਦ 1918 ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਸੇ ਨੂੰ ਜਸ਼ੀਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਜਾਂ ਗਰਮ ਦਲੀਆਂ ਦਾ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਪਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਬਿਪਿਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ (ਲਾਲ-ਬਾਲ-ਪਾਲ) ਇਸ ਉੱਗਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਗੂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਧਮਾਰਗੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਉਹ ਕੁਝ ਨਿੰਵੇ ਕੇ ਹੀ ਚੱਲੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾੰਦਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਚਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਸਾਰ ਮੱਧਮਾਰਗੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੋਂ ਅਪਣਾਏ ਢੰਗ ਨਰਮ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੱਧਮਾਰਗੀ ਉਤਲੀ, ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ।

ਚਿੱਤਰ 8.2 ਲਾਲ-ਬਾਲ-ਪਾਲ

ਗਰਮ ਦਲ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੇ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਨਤਕ ਮੁਜਾਹਰੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ (ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ) ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਇਹਮੰਨੇਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਬਾਲ ਗੰਗਾਪਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਨਾਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ‘ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਡਾ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਲੈ ਕੇ ਰਹਾਂਗੇ।’

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

1916 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਐਨੀ ਬੇਸੈਂਟ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮੂਹ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੀ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ 1914 ਵਿਚ ਹੋਮ ਰੂਲ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਛੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। 1916 ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਸੁਲਾਹ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਖਨਊ ਸਮਝੌਤਾ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਭਾਸ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 8.2

ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਂ ਰੇਖਾ ਬਣਾਉ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਰਟ ਦੇ ਤਰੱਤੀਬ ਦਿਓ।

8.3 ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਗਠਨ (9106)

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉੱਗਰ ਅੰਦੋਲਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਝ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਸਥਾਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਦਸੰਬਰ 1906 ਵਿਚ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਮੁਹੰਮਦਨ ਐਜ਼ੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੌਰਾਨ ਨਵਾਬ ਸਲੀਮ ਉੱਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੈਂਟਰਲ ਮੁਹੰਮਦਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ 30 ਦਸੰਬਰ 1906 ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਗਾ ਖਾਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਲੀਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀਕਰਨੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੱਸਣਾ ਸੀ। ਵੱਖਰੇ ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਅਲਹਦਿਗੀਪਸੰਦੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਵੀ ਲੀਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

8.4 ਮਾਰਲੇ-ਮਿੰਟੋ ਸੁਧਾਰ (1909)

ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲਜ਼ ਐਕਟ 1892 ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਚੇਤੇ ਹੈਜਿਸਨੇ ਸੈਂਟਰਲ ਲੈਜਿਸਲੇ ਟਿਵ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਵਧਾ ਕੇ ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। 1909 ਦਾ ਕੌਂਸਲ ਐਕਟ 1892 ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਧਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦੇ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ (ਲਾਰਡ ਮਾਰਲੇ) ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ (ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ) ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰਲੇ-ਮਿੰਟੋ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੋਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਸੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਗੈਰ-ਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਕੀਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਸੇ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਣੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਜਟ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣਕਾਰ ਸਮੂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਦੀ ਗਿਣੀ-ਮਿੱਥੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਾਬੇ ਵਾਲੇ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹੀ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਚੋਣਕਾਰ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

8.7 ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸਾਲ 1914 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋ। ਇਹ ਜੰਗ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚੱਲਣ। ਭਾਰਤੀ ਆਗੂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਯਾਨੀ ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ (ਵਿਧਾਨਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਚੁਕੇ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਝਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲਗਾਨ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਆਮਦਨ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਮੂਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਚੰਪਾਰਨ, ਬਾਰਦੌਲੀ, ਖੇੜਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਗਰਮ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਲੱਖਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਇਕ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਸਮਾਨ ਹੇਠ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਧੂਣੀਆਂ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਗੜੀਵਿਧੀ 8.3

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੱਭੋ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੀਡੀਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਦੱਸੋ। ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖੋ।

8.7.1 ਨਰਮ ਦਲ ਅਤੇ ਗਰਮ ਦਲ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ

ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 1916 ਵਿਚ ਲਖਨਊ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜ਼ਲਾਸ ਵਿਚ ਨਰਮ ਦਲ ਤੇ ਗਰਮ ਦਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣਕਾਰ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅਲਧਮਤ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ ਉੱਥੇ ਉਹ ਦੂਜੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ਨ ਦੇਣੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਅਣਡਿੱਠ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਲਖਨਊ ਇਜ਼ਲਾਸ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ 1907 ਵਿਚ ਦੁਫ਼ਾਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉੱਗਰ ਆਗੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਤਿਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਅਤੇ 1920 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਉਹ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਮੇਂਬਰ ਰਹੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਤਾਂਧਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਮ ਰੂਪ ਅੰਦੋਲਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜੁਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 1919 ਵਿਚ ਮਾਨੋਟੇਗੁਜ਼ੈਲਮਸਫੇਰਡ ਸੁਧਾਰ ਆਏ। ਇਸ ਨੇ ਡਾਈਆਰਕੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਚੋਣਕਾਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣੀਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀਕਰਣ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਸਮੂਲ ਨੇ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮੱਝ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਠੇਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨ ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਧੀ ਬੋਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਠੇਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵੰਡ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਲੀਫਾ ਦੀ ਬੇਇੱਜਤੀ ਵਜੋਂ ਲਿਆ। ਸ਼ੇਕਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਖਿਲਾਫ਼ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਰਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਲੈਟ ਐਕਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਬਿਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਡਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੇਠਿ ਮੰਨਿਆ। 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਾਅਂਵਾਲਾ ਬਾਗ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਵਿਸਾਖੀ ਮੇਲੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਬਰਤਾਨੀ ਅਫਸਰ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਸ਼ਿਨਗਰਾਂ ਨਾਲ ਭੀੜ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਲ੍ਹਾਅਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ—ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਭੱਜ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਰੀਬ 1000 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਦਰਦ ਜਾਹਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵੀ ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੇਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਈਟ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਬਰਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8.1

- ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।
- ਬਰਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 1885 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਗਠਨ ਵਿਚ ਕੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ?
- ਨਰਮ ਦਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰਮ ਦਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਸਨ ?
- ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ?
- ਬਰਤਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਿਲਾਫ਼ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਉਂ ਚੱਲਿਆ ਸੀ ?

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

8.8 ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 21 ਸਾਲ ਰਹੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਝੱਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੌੰਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਉਲੀਕੀ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। 1915 ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। 1916 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੇਸ਼, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ 1917 ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚੰਪਾਰਨ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਖੇੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਫਸਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਲਗਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਤ ਮਿਲ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ।

ਚਿੱਤਰ 8.3 ਮੋਹਨਦਾਸ
ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ

ਗਤੀਵਿਧੀ 8.4

ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਪਾਰਨ ਸੱਦੋਂ। ਉੱਥੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੋਗੇ।

8.8.1 ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ (1920-22)

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਸਫਲਤਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਦਲੇਰੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1919 ਵਿਚ ਤਜਵੀਜਤ ਰੋਲੈਟ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਉਂ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਸਿਆਸੀ ਕੈਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਹਿੰਸਕ ਸਿਵਲ ਅਵੱਗਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅਗਸਤ 1920 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ

ਟਿੱਪਣੀ

ਚਿੱਤਰ 8.4 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ

ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਇਆ ਖਿਲਾਫ਼ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੋ ਸਾਂਝੇ ਟਕਰਾਉ ਵਿਚ ਰਲ ਗਏ। ਇਸ ਖਾਤਰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ—(1) ਪਦਵੀਆਂ ਅਤੇ ਆਨਨਦੀ ਅਹੁਦੇ ਵਾਪਸ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਸੀਟਾਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇਣਾ; (2) ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ; (3) ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੱਚੇ ਹਟਾ ਲੈਣੇ; (4) ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਾਈਕਾਟ; (5) ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਲਈ ਰੰਗਰੂਟਾਂ ਵਜੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਫੌਜੀ, ਕਲਰਕੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਲੋਂ ਇਨਕਾਰ; (6) ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਈਕਾਟ; (7) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ।

ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਨ (1) ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ; ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਤਾਈ ਅਤੇ ਬੁਣਾਈ; (2) ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ; (3) ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਅਪੀਲ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜੱਨੂਨ ਛਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਨਵੰਬਰ 1920 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਕ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਏ। ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸੀ.ਆਰ. ਦਾਸ, ਸੀ. ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਆਸਿਫ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਕ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬੜੀ ਸ਼ਗਨਾਂ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਗਸਤ

ਟਿੱਪਣੀ

1921 ਵਿਚ ਇਹ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰੀਬ 30,000 ਲੋਕ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਹਿੰਸਾ ਫੈਲਣ ਕਰਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਚੌਕਸ ਹੋ ਗਏ। 9 ਫਰਵਰੀ 1922 ਨੂੰ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਵਿਖੇ ਅਵਾਮੀ ਹਿੰਸਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਰੇਲੀ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹੋਰ ਹਿੰਸਾ ਹੋਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ 14 ਫਰਵਰੀ 1922 ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 19 ਮਾਰਚ 1922 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖੀ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਮੰਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾਤਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ ਅਧਾਰਤ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 8.5

1922 ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚਿੰਨੀ ਕੀਤੀ। ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਵਾਜਬੀਅਤ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਲਿਖੇ।

ਸੀ.ਆਰ. ਦਾਸ, ਮੇਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸੋਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਨ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਜਨਵਰੀ 1923 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਰਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੀ.ਆਰ. ਦਾਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਕੱਤਰ। ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗਠਨ। ਪਰ ਉਹ 1919 ਦੇ ਐਕਟ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਨਾ ਸੋਧ ਸਕੇ।

1927 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰ ਜਾਨ ਸਾਈਮਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ 1919 ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਉਪਰਾਲੇ ਸੁਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਮੂਹਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਝੰਡੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਜਾਹਰੇ ਅਤੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਈਮਨ ਵਾਪਸ ਜਾਉ ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਗੁੰਜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਜਾਹਰਿਆਂ ਤੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸੱਟਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਮੁਜਾਹਰੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨਤੀਕ ਆਗੂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਰਿਪੋਰਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨਨਾਮਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। 1929 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ ਨੂੰ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ-ਸਵਰਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। 26 ਜਨਵਰੀ 1930 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਹਾੜਾ ਮਨਾਇਆ। 1950 ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਿਨ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਜਮਹੂਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਤੰਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੋ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8.8.2 ਡਾਂਡੀ ਮਾਰਚ

ਇਸੇ ਗੇੜ ਵਿਚਹੀ ਸਰਕਾਰਨੇ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਮਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਕਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਨਮਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ-ਅਪੈਲ 1930 ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਮਕ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤਟ ਉੱਤੇ ਡਾਂਡੀ ਨੂੰ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਨਮਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀਮਈ ਮਾਰਚ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ 6 ਅਪੈਲ 1930 ਨੂੰ ਨਮਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਟ ਉੱਤੇ ਬਿਖਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੀ ਨਮਕ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਈ 1930 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਯਰਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ 1931 ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਿਨ ਪੈਕਟ ਸੀ। 1931 ਫਿਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲੰਦਨ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਵਜੋਂ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਪਰ ਕੋਈ ਸਮੈਝਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਿਵਲ ਅਵੱਗਿਆ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਪਿਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ 8.5 ਡਾਂਡੀ ਮਾਰਚ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਸਿਵਲ ਅਵੱਗਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਭਾਵੇਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ 1937 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

8.9 ਇਨਕਲਾਬੀ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਿਛਾਖੜ ਨੀਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਛੂੰਘੀ ਨਫਰਤ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਿਰਫ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਗੁਪਤ ਸਮੂਹ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੇ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਜੋਂ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦਨਾਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਡਕੈਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲੁਟਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਬੰਗਲਾ, ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ ਖੁਦੀ ਰਾਮ ਬੋਸ, ਪ੍ਰਫੁਲ ਚਾਰੀ, ਭੁਪੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੱਤ, ਵੀ.ਡੀ. ਸਾਵਰਕਰ, ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ, ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਰਾਜਗੁਰੂ, ਸੁਖਦੇਵ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ, ਰੇਲਵੇ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਦੌਲਤ ਉੱਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਲਈ 1925 ਵਿਚ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਿਸ਼ਨਿਲ, ਅਸਫਾਕ ਉੱਲਾ ਖਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕਾਕੋਰੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਰਚੀ। 1928 ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਬਟਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਸੋਸਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾਈ। 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਨੂੰ ਪਕਲਿਕ ਸੇਫਟੀ ਬਿਲ ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਡਿਸਪਿਊਟਸ ਬਿਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਟਕੇਸ਼ਵਰ ਦੱਤ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੈਂਟਰਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਬੰਬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਖਮੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ,

ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਦੇਵ

ਰਾਜਗੁਰੂ

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ

ਚਿੱਤਰ 8.6

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੇਲਨ

ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ 1931 ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਂਘ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 8.6

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਫਿਲਮਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰੋ। ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰੋ। ਕੀ ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਸਾਡਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਾਕਈ ਇਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ? ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕਰੋ।

8.10 ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੱਛਣ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਲਗਾਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1920 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਮਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਉੱਥੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਸਨ, ਐਮ.ਐਨ.ਰਾਏ, ਐਸ.ਏ. ਡਾਂਗੇ, ਅਬਾਨੀ ਮੁਖੋਪਾਇਆਏ, ਨਲਿਨੀ ਗੁਪਤਾ, ਮਜ਼ਾਫ਼ਰ ਅਹਿਮਦ, ਸ਼ੇਕਤ ਉਸਮਾਨੀ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ, ਸਿੰਗਾਰਾਵੇਲੁ ਚੇਟਿਆਰ, ਜੀ.ਐਮ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ. ਜੋਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਆਮ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ, ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ, ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਨਾਹਰਾ ਸੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼। 1926 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਹਿਰੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਖਨਊ ਇਜ਼ਲਾਸ ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਹਿਰੂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਤੱਕ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦਾਂ ਕਰਕੇ ਬੋਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਾਰਡਰਡ ਬਲਾਕ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

8.11 ਫਿਰਕੂ ਦੁਫਾੜ

ਵੰਡੋਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕੰਪਨੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਇਹ ਖੁਦ ਨਿਰਵਿਵਾਦੀ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਈ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹੀ ਸਿਆਹਪ ਲੱਗੀ ਕਿ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੋ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ। 1857 ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ

ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਧਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਕਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ, ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਗਠਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਹੋ ਜਿਸ ਨੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਲੀਗ ਦਾ ਗਠਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹੱਲਾਜ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1932 ਦਾ ਫਿਰਕੂ ਅਵਾਰਡ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1906 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ 1907 ਦੇ ਮਾਰਲੇ-ਮਿੰਟੋ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕੂਵਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂਟਫੋਰਡ ਸੁਧਾਰਾਂ (1919) ਅਧੀਨ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ, ਯੂਰਪੀਆਂ, ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਸਤਾਰਾਂ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭੈੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾਇਆ। 1938 ਵਿਚ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਮ੍ਰਾਜ਼ੀਕਤਾ ਅਤੇ 1940 ਵਿਚ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਹੱਲਾਜ਼ੇਰੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮੰਗ ਦੇ ਉਭਰਨ ਦਾ ਫੌਰੀ ਕਾਰਨ 1937 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਗੱਠਜੋੜ ਵਜਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਵੱਲ ਖਿਸਕਦਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਟਵਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਰਾਹ ਸੀ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8.2

1. ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ?
2. ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਈਸਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਿਉ।
3. ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਉਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ?
4. ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਸੀ ?
5. ਪੂਰਨ-ਸਵਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ?
6. ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਦੁਫਾੜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ?

8.12 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (1935-47)

ਮਾਰਚ 1933 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਵੇਤ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਵੇਤ ਪੱਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਬਿਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1934 ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਬਿਲ 2 ਅਗਸਤ, 1935 ਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਵਜੋਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਲੱਛਣ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਰਜਵਾਤਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਲਈ ਇਸ ਤਜਵੀਜਤ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਰਜਵਾੜਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲਈ ਇਹ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਰਫ 14 ਫੀਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਕੋਲ ਵੇਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਿਹਤ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਜਿਨਾਹ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ।

25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1935 ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜ਼ਲਾਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਐਕਟ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ, ਵਿਭਿੰਨ ਰੈਗਲੇਸ਼ਨਾਂ, ਆਰਡੀਨੈਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। 1937 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੁੰਝਾ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਰਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜਾਰਤਾਂ ਬਣੀਆਂ। 18 ਮਾਰਚ 1937 ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਲੈਜਿਸਲੇਚਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੂਰੇ ਰੱਦਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਐਲਾਨੀਆ ਨੀਤੀ ਨਵੇਂ ਐਕਟ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜਾਰਤਾਂ ਬਣਨ ਦਾ ਫੌਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹਤ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਕੈਂਦੀ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

8.12.1 ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਜਦੋਂ 1939 ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਛਿੜੀ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਨਿਰਸ਼ਰਤ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਘ ਐਲਾਨਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧੇ ਵੱਧ ਸੰਭਾਵੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਰਾਜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1939 ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਜਾਰਤਾਂ ਨੇ ਰੋਸ ਵਿਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 1940 ਵਿਚ ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਵਾਇਸਰਾਈ ਲਾਰਡ ਲਿਨਲਿਬਗੋ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1940 ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਅਵੱਗਿਆ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਗਈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸਨ।

ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਐਟਲੀ ਨਾਲ ਕੈਬਿਨੀਟ ਦੀ ਇਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 1942 ਵਿਚ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨਾਲ ਸਰ ਸਟੈਫਰਡ ਕਰਿਪਸ ਭਾਰਤ ਆਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਡੋਮਿਨੀਅਲ ਸਟੇਟਸ ਦੇਣ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਇਕੋ ਸੰਘ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਿਯੋਗ ਨਾ ਪਾਇਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਮੌਕੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ। 1940 ਵਿਚ ਬੋਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ 28 ਮਾਰਚ 1941 ਨੂੰ ਬਚ ਕੇ ਬਰਲਿਨ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਜੀ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਜੈ ਹਿੰਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। 1942 ਵਿਚ ਇੰਡੀਆਨ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਸ ਲੀਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇੰਡੀਆਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ (ਆਈ.ਐਨ.ਏ.) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ 13 ਜੂਨ 1943 ਨੂੰ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਡੀਆਨ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਸ ਲੀਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੰਗੀ ਨਾਹਰਾ ‘ਚਲੋ ਦਿੱਲੀ’ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ, ‘ਤੁਮ ਮੁੜੋ ਖੂਨ ਦੇ ਮੈਂ ਤੁਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੁੱਗਾ।’ ਮਾਰਚ 1944 ਵਿਚ ਕੋਹਿਮਾ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਝੰਡਾ ਫ਼ਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਦੋਲਨ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੇਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਇਹ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਸਤ 1945 ਵਿਚ ਇਕ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਦੀ ਇਕ ਸਨਮਾਨਤ ਥਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੋਸ ਅਤੇ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਛੂੰਘੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਇਕ ਅਥਾਹ ਸਰੋਤ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 8.7 : ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ

8.12.2 ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ

ਕਰਿਧਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਾਕਾਸ਼ੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਯੂਸੀ ਅਤੇ ਕੜਵਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹੁਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਪਾਨੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਪਾਨੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇਗਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੀ ਜਪਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ।’ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਜੋ 1941 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਕਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਬਰਲਿਨ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪਾਨ ਹਿਤੇਸੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਧੀਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਲਹੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਧਾ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ 14 ਜੁਲਾਈ 1942 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਾਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬੰਬਈ ਇਜ਼ਲਾਸ ਵਿਚ 8 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਹਿੰਸਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸੰਭਾਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਜਨਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। 8 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਫੈਲੀਗੋਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਝੰਜੜਦੀ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

‘ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਫੌਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਇਹ ਲਈ ਜਾ ਸਕੇ... ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਹੈ ਮੰਤਰ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਛਾਪ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਸਾਹ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਿਉ। ਮੰਤਰ ਹੈ ਕਰੋ ਜਾਂ ਮਰੋ। ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਂਗੇ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ।’

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂ 9 ਅਗਸਤ 1942 ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਗਠਨ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੈਸ ਉੱਤੇ ਸੈਂਸਰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉੱਥੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖਬਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨਾਂ, ਹੜਤਾਲਾਂ, ਜਲੂਸਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜਾਹਿਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁੱਸਾ ਅਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ, ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਕੱਢਿਆ। ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਤਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਬਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮਿਦਨਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ

ਚਿੱਤਰ 8.8 : ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਅੰਦੋਲਨ (ਅਗਸਤ 1942)

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਸਤਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਸਰਬੋਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਤਸ਼ਦਦ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾਂਧੰਦ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਛੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਯਥ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾਪੂਰਣ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਰਸਾਈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫੇਰ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੋਈ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ।

1945 ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੱਥ-ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੇੜ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਗੂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। 1946 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੋਣ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 190 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਤਿਹੱਤਰ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀ।

8.12.3 ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਿਚਕਾਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। 1946 ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਲੀਗ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤੰਬਰ 1946 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਲਈ। ਲੀਗ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ 16 ਅਗਸਤ 1946 ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਿਵਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਫੈਲ ਗਏ। ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਬੇਘਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੂਨ 1947 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਕੜੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਟਵਾਰੇ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 1947 ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਐਕਟ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਦੋ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਯਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ (14-15 ਅਗਸਤ 1947) ਨੂੰ ਸਤਾ ਦੀ ਹੱਥ-ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 8.7

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੱਥ-ਬਦਲੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਬਾਰੇ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋਗੇ ?

ਟਿੱਪਣੀ

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8.3

- 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਲਿਖੋ।
- ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਕੀ ਮੰਗ ਸੀ ?
- 1935 ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਲਿਆ ?
- ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂ ਕਿਉਂ ਚਿੰਤਿਤ ਸਨ ?
- ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਨ ?

ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਿਖਿਆ

- * ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।
- * 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।
- * ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1985 ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ।
- * 1905 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁਫਾੜ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਲਿਆ।
- * 1906 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- * ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਕਰਕੇ 1907 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਦੁਫਾੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਦਲ ਨਰਮ ਦਲ ਅਤੇ ਗਰਮ ਦਲ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।
- * ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇਵੇਗੀ।
- * ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚੰਪਾਰਨ, ਖੇੜਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸਤਿਆਗਹਿ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।
- * ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਵਾਮੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕੋ ਆਗੂ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

- * ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ, ਸੁਖਵੇਦ ਆਦਿ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ।
- * ਅੰਗੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਦੁਫਾੜ ਦੇ ਬੀਜੇ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਭਵਿੱਖੀ ਬਟਵਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।
- * ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ। ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਣੇ।
- * ਭਾਰਤ ਛੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਰੋ ਜਾਂ ਮਰੋ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੱਦਾ ਸੀ।
- * ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਟਵਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਮਿਲੀ।

ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਸਾਮ੍ਝਣੇ ਰੱਖੀਆਂ।
2. ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ?
3. ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ? ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੀ ਸੀ ?
4. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ? ਆਪਣੀ ਢਾਂਡੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦਿਉ।
5. ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ?
6. ਡਾਂਡੀ ਮਾਰਚ ਕਰਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ?
7. ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਬੰਬ ਕਿਉਂ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ ?
8. ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
9. ਭਾਰਤ ਛੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ?
10. ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।

ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

8.1

1. ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਏਕਤਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਗੌਰਵ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ।
2. ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨਿਕਾਸ ਦੇਣਾ ਤਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵਧਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਾ ਵਟ ਜਾਵੇ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ

3. ਨਰਮ ਦਲੀਏ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਟੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੋਲਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਰਮ ਦਲੀਏ ਅਵਾਮੀ ਵਿਰੋਧ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।
4. ਇਸ ਆਸ ਵਿਚ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ।
5. ਉਠੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਖਲੀਫਾ ਦੀ ਬੋਇੱਜਤੀ ਕਰਕੇ।

8.2

1. ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਲਈ ਅਹਿੰਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ।
2. ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਰਤੀ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।
3. ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਹਿੱਸਾ ਛਿੜਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
4. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਹੋਰ ਇਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ।
5. ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ।
6. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਆਦਿ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਮੰਗਾਂ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ।

8.3

1. ਰਜਵਾੜਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਯਾਨੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨਹੀਂ।
2. ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਯਾਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ।
3. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
4. ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਜਾਪਾਨੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ।
5. ਫਿਰਕੂ ਦੁਫਾੜ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਬ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਘਾਟ।

ਮਾਡਿਊਲ (ਇਕਾਈ) I

ਯੁਗਮ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ
ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ

ਟਿੱਪਣੀ

ਮਾਡਿਊਲ II

ਭਾਰਤ : ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

9. ਭਾਰਤ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਭੂਗੋਲ
10. ਜਲਵਾਯੂ
11. ਜੈਵ-ਵਿਵਿਧਤਾ
12. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ
13. ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ
14. ਆਬਾਦੀ : ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ